

PAŃSTWOWA SŁUŻBA OCHRONY ZABYTEKÓW

JAN GÓRAK

**PODCIENIOWA ZABUDOWA
MIASTECZEK
LUBELSZCZYZNY**

Jan Górak

**Podcieniowa zabudowa
miasteczek Lubelszczyzny**

Państwowa Służba Ochrony Zabytków

Zamość 1996

WSTĘP

Przedstawiając fotografie i rysunki zabudowy dawnych miasteczek Lubelszczyzny publikacja niniejsza ma na celu zwrócenie uwagi na ich piękno i niepowtarzalny swoisty urok nadawany im przez nieistniejące już dziś podcienia drewnianych domów. Oglądając zachowane nieliczne fotografie domów i pierzei rynkowych, łatwo zauważyć, że każdy z nich miał swoje własne oblicze ukształtowane przez małomiasteczkowego cieślę i choć każdy dom był inny, zestawione w jednym ciągu tworzyły zwarty zespół pierzei rynkowych¹.

Zagadnienie formy architektonicznej dawnych miasteczek nie zostało dotąd w pełni opracowane. Prace podjęte przed niemal pół wiekiem przez Kazimierza Wejcherta² nie doczekały się rozwinięcia pozwalającego na bliższe poznanie nie istniejącej już w zasadzie drewnianej zabudowy i wyciągnięcia właściwych wniosków przy projektowaniu zabudowy nowej. Rezultaty możemy oglądać we wszystkich dawnych miasteczkach.

Małe miasteczka były do niedawna zespołami urbanistycznymi o specyficznym charakterze, łączyły rzemieślnicze - handlowe funkcje miasta z rolniczymi funkcjami wsi. Układem przestrzennym i rodzajem zabudowy różniły się wyraźnie od wsi, nie osiągały jednak nigdy skali miasta jako większego ośrodka przemysłu, handlu i administracji, i stąd też często są nazywane miasteczkami rolniczymi.

Niemal wszystkie dawne miasteczka miały oryginalną zabudowę drewnianą charakterystyczną dla polskiego krajobrazu kulturowego, ale naprawdę fascynujące i jedyne w swoim rodzaju były rynki wielu miasteczek, zwłaszcza południowej Polski, z pierzejami zabudowanymi domami podcieniowymi.

Były to tak znaczące elementy architektoniczne, że już przed przeszło wiekiem wzbudzały zainteresowanie badaczy zabytków i entuzjastów rodzimej architektury, przede wszystkim tak znanych jak Zygmunt Gloger, Kazimierz Mokłowski, Ludwik Puszet i wielu innych. Rezultaty ich badań były publikowane i stanowią do dziś podstawowe źródło wiedzy o nieprzemijających wartościach polskiej architektury drewnianej.

1 W niniejszej pracy miasteczka ułożone są w porządku alfabetycznym. Przy opisie podano krótkie informacje ograniczone do pierwszej wzmianki odnośnej miejscowości, roku nadania prawa magdeburskiego i utraty praw miejskich oraz zwięzłego opisu dawnej zabudowy. Fotografie i rysunki przedstawiają domy pochodzące przeważnie z końca XVIII i pierwszej połowy XIX wieku i domów w 1827 roku, co w pewnym stopniu bliżej charakteryzuje odnośne miasteczko. Bibliografie ułożono w układzie alfabetycznym autorów. Obejmuje ona pozycje, do których odnoszą się przypisy oraz te, które wymieniają miasteczka z domami podcieniowymi pokazane na mapkach lub traktujące o podcieniach. Nie jest to bibliografia pełna, obejmuje jedynie te publikacje, do których dotarł autor.

2 K. Wejchert, Miasteczka polskie jako zagadnienie urbanistyczne. Warszawa 1947.

W 1916 roku opublikowano album „Wieś i Miasteczko”³, w którym zamieszczono 25 fotografii drewnianych domów podcieniowych, w tym w większości przed tą publikacją nie znanych.

Rozważania nad genezą i rolą domów podcieniowych w miasteczkach podjął w trudnym okresie okupacji Kazimierz Wejchert, a rezultaty dociekań przedstawił w niezastąpionej dotąd pracy o miasteczkach jako zagadnieniu urbanistycznym.

Ostatnią publikacją poświęconą drewnianym domom podcieniowym jest artykuł Czesława Thullie z 1971 roku o podcieniach i dziedzińcach arkadowych⁴.

W 1988 roku odbyła się w Wojnowicach Konferencja Naukowa Stowarzyszenia Historyków Sztuki na temat obecnego stanu miasteczek i wsi polskich. Wyniki konferencji - treść 17 referatów - opublikowano w książce o znamienym tytule „Wieś i miasteczko u progu zagłady”⁵. Bogactwo referatów omawiających, jak się wydaje, wszystkie aspekty zagadnienia, niemal wyczerpuje problematykę w dziedzinie rozważań teoretycznych, jednak tylko jeden z autorów - Marian Kornecki - poszerzył listę znanych z publikacji miasteczek z drewnianymi domami podcieniowymi o Nowe Brzesko i Rybotycze⁶. Wciąż nie wiemy ile takich miasteczek było, jakie cechy wspólne bądź jakie różnice występowały w różnych regionach, nie podjęto bowiem dotąd próby kartograficznego przedstawienia rozmieszczenia miasteczek z podcieniową zabudową drewnianą na terenie kraju.

W tym stanie rzeczy rozważania nad genezą i rozwojem tej swego rodzaju osobliwej architektury, zwłaszcza charakterystycznych rynków z podcieniowymi pierzejami, będących fenomenem w urbanistyce małomiasteczkowej, wydają się niepełne.

Rodzi się pytanie czy zebrane materiały da się poszerzyć o materiały nowe, dotąd nie znane, a tym samym wzbogacić naszą wiedzę w zakresie omawianej problematyki.

Poszukiwania prowadzone na Lubelszczyźnie, a więc na obszarze stosunkowo niewielkim w odniesieniu do obszaru całego kraju wykazały, że możliwości takie istnieją. Znanych było dotychczas 20 miasteczek z drewnianymi domami podcieniowymi, z których 63 fotografii lub rysunków przedstawiono w różnych publikacjach, rozproszonych i często trudno dostępnych. Znanych było również 12 miasteczek z podcieniowymi pierzejami rynkowymi. Prowadzone badania terenowe i kwerenda bibliograficzna wzbogaciły ten materiał o dalszych 12 miasteczek z domami podcieniowymi oraz o 45 fotografii domów podcieniowych. Okazało się, że niektóre z nich jak np. w Krasnobrodzie i Tyszowcach bogactwem form wręcz imponują, choć są to domy niejako

3 Wieś i Miasteczko. Materiały do architektury polskiej. Warszawa 1916.

4 Cz. Thullie, Podcienia i arkadowe dziedzińce w zabytkowej architekturze Polski (w:) „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury”, t.V:1971, s. 119 - 130.

5 Wieś i miasteczko u progu zagłady. Materiały Konferencji Naukowej Stowarzyszenia Historii Sztuki, Wojnowice marzec 1988. Warszawa 1991.

6 M. Kornecki, Wieś i miasteczko - o czym mówimy? (w:) Wieś i miasteczko u progu zagłady. Warszawa 1991, s. 13,15.

wtórnej generacji, wznoszone były bowiem po pierwszej wojnie światowej, w czasie której spłonęła zabudowa pierwotna, okazalsza od odbudowywanej.

Celem niniejszej publikacji było zebranie materiałów ikonograficznych już publikowanych, jak też dotąd nie znanych, odkrytych w trakcie prowadzonych badań i przedstawienie ich w jednym zestawie jako swoistego, lokalnego uzupełnienia albumu „Wieś i Miasteczko”. Rozważania niniejsze wybiegają niejako poza postawione zadanie, wydają się jednak z wielu względów celowe.

Na obszarze objętym badaniami, zwanym Lubelszczyzną, w okresie pierwszej Rzeczypospolitej istniało 114 miast i miasteczek rozmieszczonych w innych niż obecne podziałach administracyjnych. Po oznaczeniu na mapie Lubelszczyzny tych miast, w których stwierdzono istnienie domów podcieniowych okazało się, że zabudowa podcieniowa, zwłaszcza zaś charakterystyczne rynki, występuje tylko w południowej części Lubelszczyzny. Nasunęło się więc pytanie jak to zagadnienie wygląda w szerszej skali, w zasięgu krajowym.

Po raz pierwszy mapę występowania podcieni przedstawił K. Wejchert w cytowanej wyżej pracy⁷. W omawianych 297 miasteczkach stwierdził, że w 87 występują domy z podcieniami. Podcienia podzielił na „gankowe” występujące przeważnie w ulicach i „krużgankowe” dominujące przy rynkach, nie przeprowadzając podziału na domy murowane i drewniane, nie to było bowiem przedmiotem zainteresowania autora. Na mapie znalazły się jednak drobne nieścisłości jak np. błędna lokalizacja kilku miast, a także umieszczenie miast dużych z rynkami podcieniowymi o zabudowie murowanej, np. Jelenia Góra, Legnica, Leszno, Tarnopol, Tarnów, Zamość. Szczegółowa analiza tej mapy pozwoliła na ustalenie, że wśród wymienionych miasteczek w 48 istniały drewniane domy podcieniowe.

Ostatnią publikacją poświęconą drewnianej zabudowie podcieniowej jest wspomniana już praca Cz. Thullie z 1971 roku⁸. Wymieniono w niej 37 miasteczek z drewnianymi domami podcieniowymi, znanych zresztą wcześniej K. Wejchertowi.

Wciąż jednak nie wiemy ile takich miasteczek było, nie znamy rozmieszczenia ich na terenie kraju.

Przeprowadzona niepełna kwerenda bibliograficzna obejmująca bowiem tylko pozycje wykazane w niniejszej pracy pozwoliła na ustalenie, że w XIX wieku istniało co najmniej 163 miast i miasteczek z zabudową podcieniową, a wśród nich 124 miejscowości posiadających materiały ikonograficzne w postaci fotografii lub rysunków drewnianych domów podcieniowych, w tym wielu podcieniowych pierzei rynkowych.

Naniesienie tych miejscowości na mapę pozwala na niezwykle interesujące stwierdzenie występowania podcieniowej zabudowy drewnianej w południowej części kraju w pierwszej

7 K. Wejchert, op. cit.

8 Cz. Thullie, op. cit.

Rzeczypospolitej, aż do jej południowo-wschodnich granic, do Kamieńca Podolskiego. W północnej części kraju miasteczka takie spotyka się niezwykle rzadko i są one wyjątkami w sieci rozmieszczenia miast i miasteczek.

Lubelszczyzna w tym obszarze jest jakby odbiciem sieci miasteczek w kraju.

Próbie charakterystyki i dociekań nad genezą drewnianych domów podcieniowych podjął przed niemal wiekiem Kazimierz Mokłowski, a wyniki badań przedstawił na posiedzeniu Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce. Zostały one opublikowane w tomie VII Sprawozdań Komisji w 1906 roku wraz z polemiką Ludwika Puszczyńskiego⁹.

Nie wdając się w ocenę słuszności lub błędów w tezach K. Mokłowskiego, zresztą w stanie ówczesnej wiedzy o architekturze drewnianej tezy te można było przyjmować za słuszne, trzeba stwierdzić, że związanie przez K. Mokłowskiego domów podcieniowych z istnieniem drogi handlowej Bałtyk-Wschód było uzasadnione.

Autorzy podejmujący ten problem już w naszych czasach, wywodząc podcienia z epoki renesansu w Polsce zlekceważyli stwierdzenia K. Mokłowskiego. Prezentowana w niniejszej pracy mapa dowodzi, że nie były one całkowicie bezpodstawne.

Podobnie jest w odniesieniu do ich genezy. Należy tu wyraźnie odróżnić murowane podcienia kamienne w rynkach miast dużych, wywodzące się rzeczywiście z renesansu, których jedynym w pełni zachowanym przykładem jest Zamość, od setek małych miasteczek z zabudową całkowicie drewnianą, nie mającą żadnych powiązań z wkraczającym na teren Polski nowym stylem renesansowym. Jedyną budowlą murowaną w takim małym miasteczku był kościół, bardzo rzadko bożnica, niekiedy zamek lub pałac i to oddalony od osiedla, i w budowlach tych podcieni na ogół się nie spotyka.

„Motyw architektoniczny podcieni jest u nas tak dawny, jak dawna jest Polska” napisał Cz. Thullie¹⁰ i nie myślę by to stwierdzenie, niewątpliwie mocno przesadzone, uznać za całkowicie pozbawione słuszności, choć zupełnie pominięte w późniejszej literaturze przedmiotowej.

Nie można wprawdzie przyjmować za pierwotny wzór drewnianych podcieni zadaszonych przedproży domów krakowskich lub tarasów domów gdańskich¹¹, ale nie można też zauważyć, że większość drewnianych miasteczek uzyskała prawa miejskie jeszcze w średniowieczu i wtedy właśnie kształtowało się ich oblicze, układ przestrzenny i zabudowa. Można postawić tezę, iż była to rynkowa zabudowa podcieniowa związana z rozwojem handlu i drobnego rzemiosła.

Szersza kwerenda archiwalna z pewnością pozwoliłaby inaczej spojrzeć na to zagadnienie.

⁹ K. Mokłowski, Domy podcieniowe drewniane w Polsce (w:) Sprawozdania Komisji do badania Historii Sztuki w Polsce, t. VII. Kraków 1906, s. 324 - 344.

¹⁰ Cz. Thullie, op. cit. s. 119.

¹¹ Cz. Thullie, ibid., s. 122.

Przykładem może być zapis w akcie relokacji miasteczka Wojsławice z 1508 roku: „... też skład solny ze wszystkimi teraz y napotym zawsze pożytkami Jadkami podsieniami y wystawionymi ze wszystkimi naymu onymże dla pożytku rzeczzonego Miasteczka Woysławicz daiemy y wnosim”¹², a było to dosłowne powtórzenie zniszczonego podczas napadu tatarskiego aktu lokacyjnego sprzed 1446 roku.

Nie jest to przykład odosobniony, nie można więc zgodzić się z twierdzeniem, że „rynkowa zabudowa drewnianych miast i miasteczek, od drugiej połowy XVII [była] z zasady podcieniowa¹³ i że wzorcem tej zabudowy był Zamość¹⁴. Nie można nadto pominąć faktu, że pierwsze domy w Zamościu były drewniane, bez podcieni. Podcienia zamojskie powstają dopiero po 1587 roku na kanwie loggii filarowych¹⁵.

Zdaje się nie ulegać wątpliwości, że drewniana podcieniowa zabudowa małych miasteczek wywodzi się co najmniej z XIV wieku, a jej rozwój przebiegał wzdłuż szlaków handlowych od południowego wschodu ku Bałtykowi, jak to trafnie zauważył K. Mokłowski¹⁶. Nastąpiło to po ustabilizowaniu się stosunków politycznych na Rusi Czerwonej, co umożliwiło rozwój gospodarczy tej części kraju.

Miasteczka miały swoją odrębną specyfikę wynikającą z funkcji jaką pełniły dla określonego środowiska. W układzie przestrzennym miasteczka główną rolę odgrywały rynki będące dużymi placami targowymi.

Mimo małej skali całego miasteczka rynki nie tylko nie ustępują wielkością rynkom miast dużych, lecz często znacznie je przewyższają.

Rynek pełnił rolę wizytówki miasteczka stąd też wywodzi się dążność do okazałej jego zabudowy, oczywiście na miarę miejscowych możliwości. Warunki takie spełniały domy podcieniowe łącząc funkcje użytkowe z dającym się uzyskać efektem malowniczości elewacji frontowych pierzei rynkowych.

Podcienia zdobyły sobie dużą popularność, w większości miasteczek wszystkie pierzeje rynkowe miały zabudowę podcieniową, przy czym w wielu miasteczkach domy były ustawiane zarówno ścianą dłuższą w stosunku do linii zabudowy, jak też ścianą szczytową (podcienia wzdłużne i szczytowe).

Z podcieniami ściśle łączy się zdobnictwo architektoniczne zawsze traktowane indywidualnie, zależne od wyczucia plastycznego cieśli, który je wykonywał. Stąd też biorą się niezliczone formy,

12 Archiwum Państwowe w Lublinie. KGCh 55/20382 k. 306 - 307 i ChKGK 529. J. A.

13 Miłobędzki, Zarys dziejów architektury w Polsce. Warszawa 1968, s. 241.

14 Chrzanowski, Miasteczko drewniane jako dzieło „zbiorowe” (w:) Wieś i miasteczko u progu zagłady. Warszawa 1991, s. 84.

15 M. Pawlicki, Kamienice ormiańskie w Zamościu (w:) Zamość miasto idealne. Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury. Red. J. Kowalczyk. Lublin 1980, s. 80.

16 K. Mokłowski, op. cit., s. 34.

proporcje, zacięcia, połączenia, detale, balustradki, które podziwiamy dziś na nielicznych zachowanych rysunkach i fotografiach.

Fascynowały one nie tylko „miłośników starożytności” ale również znanych malarzy. Pomijając obrazy, w których domy miasteczka stanowiły jedynie tło przedstawianych scen rodzajowych, jak np. J. P. Norblina „Jarmark w Łęcznej” z 1803 roku¹⁷, domy podcieniowe stały się same w sobie tematem rysunków.

Domy w Wiśniczu rysował w 1857 roku Ludwik Łepkowski, w Piotrkowie - Wojciech Gerson, w Kazimierzu - Z. Vogel i E. M. Andriolli, w Lublinie - Józef Smoliński, w Muszynie i Wiśniczu - sam mistrz Jan Matejko, a były to jedne z najpiękniejszych domów jakie znamy. Godzi się przypomnieć, że rysunki domów w Wiśniczu powstały niejako dzięki przypadkowi, oto bowiem jak wspomina Marian Gorzkowski w biografii Jana Matejki: „Będąc w Wiśniczu, w 1863 roku, spóźnił się na pociąg - nie mając co robić zajął się rysowaniem architektury starych „dworców” - potem zaraz do Krakowa powrócił - jakże się jednak zdumiał, gdy na drugi dzień o pożarze wielkim w Wiśniczu dowiedział się; wszystkie te domy, które z natury rysował, spaliły się” (3 lipca 1863 roku)¹⁸.

Nie wiedzielibyśmy dziś jak wyglądały miasteczka Małopolski Wschodniej gdyby nie rysunki Jana Sasa - Zubrzyckiego oraz Kazimierza Mokłowskiego.

Podcienia były nie tylko pożądanym miejscem transakcji handlowych, służyły również mieszkańcom jako dogodne przejścia w czasie niepogody, umożliwiały osłon przed słońcem w dnie upalne, były miejscem pogawędek i spotkań towarzyskich. „Całe to drewniane miasto mogłeś wtenczas obejść w deszcz nie zmoczywszy sobie nogi - mawiają jeszcze dziś starzy ludzie” zanotował J. T. Frazik prowadząc badania nad urbanistyką Łęcznej w 1956 roku¹⁹.

Rozważaniami powyższymi, pozornie oderwanymi od właściwego tematu pracy, pragnę zwrócić uwagę na ciągle słabą znajomość materiałów jakie moglibyśmy wykorzystać dla wzbogacenia wiedzy o architekturze, obojętnie jakiej: drewnianej, murowanej, rodzimej, czy jak ją jeszcze ktoś nazwie. Przykładów można przytoczyć dużo. Z terenu Lubelszczyzny, w odniesieniu do obszaru kraju przecież stosunkowo niewielkiego, udało się uzyskać kilka fotografii rynków dawnych miasteczek z podcieniową zabudową sprzed pierwszej wojny światowej, dotąd zupełnie nie znanych, nie uwzględnionych więc w studiach historyczno-urbanistycznych, a stąd i wnioski zawarte w tych studiach sprowadzają się często do postulatów ogólnikowych, nie zawsze

17 Z. Batowski, Norblin. Lwów 1911, s. 145, ryc., 87 obraz: Jarmark w Łęcznej (Foire de Lenczna le 1 Septembre 1803); s. 165, ryc. 99 obraz: Żydówka (w tle domy podcieniowe); s. 189, ryc. 120 obraz: J. Rustem, Dom zajezdny w małym mieście (domy podcieniowe).

18 M. Gorzkowski, Jan Matejko. Epoka lat jego najmłodszych ... Kraków 1895, s. 36; Z. Kamiński, Architektura i rysunek architektoniczny w dziełach Jana Matejki (w:) Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury R. I, z. 1. Warszawa 1951, s. 25; J. Wiercińska, Starożytności ojczyste Jana Matejki (w:) Rocznik Historii Sztuk, T. XVII:1988, s. 421.

19 J. T. Frazik, Łęczna. Rozwój i przemiany planistyczne miasta (w:) Zeszyty Naukowe Politechniki Krakowskiej. Architektura nr 1. Kraków 1956. s. 66.

adekwatnych do tradycji.

Poszukiwania takich materiałów ikonograficznych znajdujących się w posiadaniu prywatnym są na pewno trudne i czasami osiągalne tylko przez przypadek, lecz takie rzadkie materiały znajdują się również w zbiorach publicznych, nikt jednak zawartości tych zbiorów nie publikuje. Jako przykład może służyć fotografia pierzei rynku w Tyszowcach w województwie zamojskim, przypadkiem odkryta w zbiorach graficznych Biblioteki Ossolineum we Wrocławiu.

Podcienia małomiasteczkowe przetrwały kilka wieków. Niszczony pożarami, rozpadające się ze starości, były zastępowane nowymi, stawianymi w ich miejsce na wzór poprzednich, lecz często modyfikowane, z nowymi szczegółami komponowanymi przez młodszych majstrów.

Przeglądając zachowane rysunki i fotografie domów podcieniowych można zauważyć pewne różnice regionalne kształtujące odrębne typy na określonych obszarach. Inny wygląd mają domy z terenów Małopolski Wschodniej, inny z Podkarpacia, jeszcze inny z Lubelszczyzny. Można mieć nadzieję, że zagadnienie to doczeka się uzupełnienia materiałów, szerszej analizy i w miarę pełnego omówienia.

Jedynymi pracami poświęconymi drewnianej zabudowie małomiasteczkowej Lubelszczyzny są dotąd krótkie artykuły Hieronima Łopacińskiego²⁰ i Wojciecha Kalinowskiego²¹, wzmianki w pracach Zygmunta Glogera²² i Kazimierza Moszyńskiego²³ oraz fotografie w „Kłosach”, „Tygodniku Ilustrowanym”, „Wsi i Miasteczku”, „Wiśle”.

Zebranie opublikowanych materiałów oraz prowadzone badania terenowe pozwoliły na stwierdzenie, że w co najmniej 32 dawnych miasteczkach Lubelszczyzny istniały domy podcieniowe. Osiemnaście miasteczek posiadało rynki z pierzejami zabudowanymi domami podcieniowymi, w pozostałych zanotowano jedynie domy pojedyncze (Bełżyce, Kurów, Tarnogród, Wąwolnica), w niektórych można domniemywać istnienia drewnianych podcieni w rynkach.

Do dziś przetrwało kilka przyrynkowych domów z podcieniami jedynie w Łęcznej i Wojsławicach oraz pojedyncze domy nowsze w Grabowcu, Tarnogórze, Tarnogrodzie i Wysokiem.

Zapewne podcieniowe domy w rynkach miasteczek były inspiracją do wznoszenia podobnych chałup na ich przedmieściach. Zachowały się takie chałupy na przedmieściach Urzędowa (Bęczyńskie, Rankowskie), są znane z Wrzelowca i Turobina.

Była już mowa o zdobnictwie architektonicznym domów małomiasteczkowych, jednak zagadnienie to nie doczekało się bliższego opracowania, w przeciwieństwie do zdobnictwa chałup,

20 H. Łopaciński, Okazy staropolskiego stylu budowlanego w Goraju i Wrzelowcu (w:) „Wisła” XVI: 1902, z. 3, s. 372 -377; tenże: Okazy staropolskiego stylu budowlanego w Goraju (w:) „Kronika Powiatu Zamojskiego” 1:1918, nr 23 - 24, s. 43 - 44.

21 W. Kalinowski, Drewniane podcienia rynków południowej Lubelszczyzny (w:) „Ochrona Zabytków”, 5:1952, nr 2, s. 111 -116.

22 Z. Gloger, Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce, t. I. Warszawa 1907, s. 217, 233, 242, 243.

23 [K. Moszyński] K. Ruski, Budownictwo ludowe w okolicy Zamościa (w:) „Teki Zamojskie” III:1920, nr 1, 3, 4.

któremu poświęcono sporo prac. Domy małomiasteczkowe, które dotąd przetrwały, zarówno podcieniowe jak i bez podcieni, zbliżają się do stanu ruiny, bądź też były przebudowywane i zatraciły swój dawny wystrój.

Z domami sytuowanymi przy ulicach wiążą się bramy i furtki z kształtnymi nadprożami, tworzące wraz z elewacją frontową domu zwarte malownicze zespoły mieszkalno-gospodarcze.

Publikacja niniejsza przedstawia istniejące do niedawna małomiasteczkowe domy podcieniowe i rynki z pierzejami zabudowanymi takimi domami. Problematyka małomiasteczkowej zabudowy jest jednak znacznie szersza i zasługuje na zwrócenie na nią większej uwagi.

Są miasteczka, które miały charakterystyczne domy o specjalnym przeznaczeniu, nie spotykane gdzie indziej. Z ogólnie znanych należy do nich Frampol z domami tkackimi i Biłgoraj z domami sitarskimi. J. A. Miłobędzki pisze o domu rzemieślniczym w Modliborzycach²⁴, domy „tatarskie” wspomina się w Biłgoraju²⁵ i Janowie Lubelskim²⁶. Domów o specjalistycznym przeznaczeniu jest więcej i dopiero dokładniejsze poznanie dawnej zabudowy większości miasteczek pozwoli na bliższą charakterystykę drewnianej architektury małomiasteczkowej i obiektywne jej wartościowanie bez powoływania się na obce wzory i inspiracje.

Surowej krytyce poddano swego czasu propagowany przez Stanisława Witkiewicza „styl zakopiański” podobnie jak próbę zastąpienia go „stylem dworkowym” popularnym jeszcze w okresie międzywojennym. Niektórzy teoretycy architektury chętnie nawiązują do tej krytyki nie widząc, niestety, potworków architektonicznych zapełniających pierzeje rynków tak pięknych niegdyś naszych miasteczek.

24 J. A. Miłobędzki, Domy rzemieślnicze w miasteczkach południowej Lubelszczyzny (w:) „Ochrona Zabytków” 5:1952, nr 2, s. 121.

25 M. Pękalski, Biłgorajskie budownictwo drewniane (w:) „Polska Sztuka Ludowa” XIII:1959, nr 3, s. 151.

26 Ks. F. Majewski, Wizyta Pasterska J. E. ks. Franciszka Jaczewskiego w 1906 r. ... Warszawa 1906, s. 26; A. Mikuliński, Janów Lubelski (w:) Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego ... 111:1882.

Bełżyce

Bełżyce wzmiankowane są po raz pierwszy w 1349 roku jako wieś Belzicze stanowiąca własność Rafała z Tarnowa, przeniesiona wówczas na prawo średzkie.

W 1417 roku Jan z Tarnowa wojewoda krakowski i jego brat Spytek za zezwoleniem króla Władysława Jagiełły założyli miasto Bełżyce na prawie magdeburskim. Wtedy też zapewne powstała parafia, a pierwszym rektorem kościoła był w 1425 roku ks. Abraham.

Miasto lokowane przy traktach Sandomierz - Lublin szybko się rozwijało i było znaczącym ośrodkiem skoro tu właśnie odbył się w 1446 roku zjazd szlachty dokonujący wyboru Kazimierza Jagiellończyka na króla.

Bełżyce były kilkakrotnie niszczone, a w wielkim pożarze w 1822 roku spłonęła dawna, bliżej nie znana zabudowa.

Można przypuszczać, że w odbudowywanym rynku stawiano drewniane domy z podcieniami, jeden z nich jest przedstawiony na rysunku J. Andrzejewskiego wykonanym według fotografii H. Łopacińskiego, publikowany w "Wiśle" z 1905 roku. Nieco starszy jest rysunek bramy dawnego zajazdu, Z. A. Kowerskiej, zamieszczony w "Wiśle" z 1896²⁷ roku, powtórzony później przez Z. Glogera i J. Sasa - Zubrzyckiego oraz S. Szyllera.

Bełżyce były miastem prywatnym zmieniając wielokrotnie właścicieli. W 1822 roku miały 1527 mieszkańców, w 1827 roku 156 domów. W 1869 roku zostały pozbawione praw miejskich, w 1956 roku utworzono powiat bełżycki, w 1958 roku uzyskały ponownie status miasta.

²⁷ Andrzejewski rys., Dom z podcieniem w miasteczku Bełżycach w pow. Lubelskim (w:) "Wiśla" XIX: 1905, z. 4, s. 469.

Biłgoraj

Biłgoraj został założony w 1578 roku przez Adama Gorajskiego za przywilejem króla Stefana Batorego. Miasto rozwijało się szybko o czym świadczą jarmarki - trzy przyznane w akcie lokacyjnym, zwiększone do ośmiu w 1693 roku. Od początku istnienia Biłgoraj miał charakter miasta rzemieślniczego, od około 1670 roku zdominowanego przez sitarzy.

Jako miasto prywatne Biłgoraj zmieniał kilkakrotnie właścicieli, ostatnim był Mikołaj Płatonow, który w 1864 roku sprzedał miasto rządowi rosyjskiemu.

Od 1866 roku Biłgoraj jest miastem powiatowym.

W ciągu swych dziejów miasto było niszczone najazdami Chmielnickiego i Szwedów oraz częstymi pożarami.

Miasto miało zabudowę drewnianą, pierwszą budowlą murowaną był kościół parafialny wzniesiony w 1755 roku. Kwadratowy rynek otaczały szczytowe domy podcieniowe jak to przedstawiono na planie miasta z 1849 roku oraz na dwóch zachowanych rysunkach.

Domy te w końcu XIX wieku zastąpione zostały murowanymi, ustawianymi ścianą wzdłużną do placu rynkowego. Po ostatnim wielkim pożarze miasta w 1939 roku i ta zabudowa uległa zniszczeniu, a pierzeje rynkowe otrzymały współczesną zabudowę bezstylową.

O budownictwie biłgorajskim pisano wielokrotnie, zawsze jednak omawiano domy rzemieślnicze zwane "sitarскими", budowane przy ulicach wybiegających z rynku, jako szczególnie charakterystyczne dla Biłgoraja. Jeden z nich, tzw. "zagroda sitarska" zachował się jako obiekt muzealny.

Przy okazji można wspomnieć o nie istniejącym już typie domu biłgorajskiego ustawionego szczytem do ulicy, z półkolistym nadprożem, nazywanym "domem tatarskim". Michał Pękalski pisze, że na początku obecnego stulecia domów takich było w Biłgoraju kilkanaście²⁸.

Domy podcieniowe w Biłgoraju zanotował Oskar Kolberg²⁹, wspominał o nich Henryk Jasiński³⁰, szerzej omówił J. A. Miłobędzki³¹.

W 1822 roku liczył Biłgoraj 2.945 mieszkańców, w 1827 roku miał 418 domów.

28 M. Pękalski, op. cit., s. 151.

29 O. Kolberg, Lubelskie, cz. I. Kraków 1883, s. 65.

30 H. Jasiński, Zagadnienie styków domów szczytowych (w:) "Biuletyn Historii Sztuki i Kultury" VI: 1938, nr 4, s. 341.

31 J. A. Miłobędzki, op. cit., s. 117-119.

Chodel

Miasteczko Chodel zostało założone w 1517 roku przez Bernarda i Kaspra Maciejowskich na gruntach wsi Kłodnica, notowanej jako parafia już w 1325 roku. W 1541 roku przeniesiono parafię do nowo założonego miasta. Od 1582 roku z nadania Bernarda Maciejowskiego (wnuka założyciela, później biskupa i prymasa), Chodel był własnością Jezuitów, którzy wzniesli tu kaplicę Matki Boskiej Loretańskiej a następnie kościół.

Miasteczko położone z dala od szlaków komunikacyjnych słabo się rozwijało, dwukrotnie było przekształcane na wieś, ostatecznie przez władze carskie przemianowane na tzw. "osadę" w 1869 roku.

Z fotografii zamieszczonej w "Ziemi" z 1910 roku wynika, że przy rynku istniały szczytowe domy podcieniowe. Ta sama fotografia została podana również w wydawnictwie "Polska w krajobrazie i zabytkach"³².

Chodel w 1922 roku liczył 387 mieszkańców, w 1827 roku miał 57 domów. Praw miejskich został pozbawiony w 1869 roku.

Frampol

Miasto zostało założone przez Marka Antoniego Butlera około 1736 roku jako ośrodek tkacki. Rozplanowane zostało na rzucie dużego kwadratu o bokach długości 500 m., z kwadratowym rynkiem w środku o wymiarach 225 x 225 m., otoczonym dwoma pasami ulic obwodowych. Układ przestrzenny oparty został na renesansowych wzorcach miasta idealnego. Autor planu nie jest znany. W 1852 roku rynek został zmniejszony przez założenie na nim nowych czterech pasm bloków. Charakterystyczną cechą układu są ulice stodołne okalające miasteczko.

Zabudowa miasteczka była wyłącznie drewniana, złożona z domów przystosowanych do rzemieślniczej produkcji tkackiej. Domy były ustawione szczytem do ulicy, przykryte były półszczytowymi dachami gontowymi. Izba z warsztatem tkackim sytuowana była tak by jedna ściana z szerokim 3 - skrzydłowym oknem zwrócona była na południe.

Wśród tej typowej dla Frampola zabudowy znalazł się dom przy ulicy Tkackiej, z 1-szej

32 "Ziemia" R. 1910, nr 4, s. 56; Polska w krajobrazie i zabytkach, t. I, Warszawa 1930, ryc. 403.

połowy XIX wieku, z wydłużonym podcieniem narożnym choć już bez narożnego słupa, który pierwotnie istniał. Ponieważ jest to jeden z najstarszych domów tkackich można przypuszczać, że na przełomie XIX/XX wieku tego rodzaju domy były drugim typem domów frampolskich.

Stara zabudowa Frampola została zniszczona w 75% bombardowaniem niemieckim 13 września 1939 roku; pozostałe po tej katastrofie nieliczne domy tkackie uległy z czasem dewastacji i dziś już nie istnieją.

Frampol został pozbawiony praw miejskich w 1869 roku. W 1822 roku miasto miało 654 mieszkańców, w 1827 roku było tu 121 domów.

Głusk

W 1688 roku podstoli lubelski Tomasz Głuski założył za zezwoleniem króla Jana Sobieskiego miasteczko Głusk, lokując je tuż obok Lublina. Miasteczko od początków swego istnienia nie miało warunków rozwoju i zawsze było miasteczkiem o charakterze wybitnie rolniczym. W 1869 roku zostało pozbawione praw miejskich.

Prostokątny rynek zachował do pierwszej wojny światowej drewnianą zabudowę podcieniową znaną z rysunku S. Szyllera³³ i M. Trzebińskiego.

Do niedawna istniała tu drewniana karczma z podcieniem wzdłużnym i dom z podcieniem szczytowym przy ulicy Kowalskiej.

W 1822 roku Głusk liczył 520 mieszkańców, w 1827 roku miał 65 domów.

Goraj

Goraj jest jednym z najstarszych miast Lubelszczyzny i jako "castrum" nadany został przez Ludwika Węgierskiego w 1377 roku Dymitrowi i Iwonowi z Klecia. Przeszłość grodu sięga lat wcześniejszych, być może prawa miejskie otrzymał Goraj w 1373 roku wtedy już bowiem występuje Dymitr z Goraja. Jako oppidum jest Goraj wymieniony dopiero w 1405 roku. Po kilkakrotnych zmianach właścicieli miasto przeszło w 1596 roku na własność Jana Zamoyskiego i odtąd pozostawało w Ordynacji Zamojskiej.

Mimo dogodnego położenia przy trakcie Lublin - Przemyśl miasto nie rozwinęło się w

33 S. Szyller, Czy mamy polską architekturę? Warszawa 1916, s. 38, ryc. 42.

większy ośrodek zwłaszcza, że od pierwszej połowy XVIII wieku skutecznie z nim konkurował nowo lokowany Frampol.

Prawa miejskie utracił Goraj w 1869 roku.

Do ostatniej wojny w Goraju zachowała się oryginalna drewniana zabudowa rynku. Wszystkie pierzeje miały ustawione szczytowo domy podcieniowe z wysokimi dachami różnych typów: naczółkowy, łamany polski, krakowski, mansardowy, półszczytowy, czterospadowy i dwuspadowy. Podcienia były wsparte na profilowanych słupkach, często z łukowymi mieczami tworzącymi malownicze łęki. Wśród nich w jednej pierzei był dom z podcieniem wzdłużnym.

Był też w Goraju dom z wnęką centralną oraz dom z wnęką narożną istniejący jeszcze po wojnie. W wielu domach drzwi wejściowe miały półkoliste nadproża.

Domy gorajskie odkrył Hieronim Łopaciński w końcu XIX wieku i tak je opisał w "Wiśle" z 1902 roku: "Skromni mieszkańcy Goraja tak są konserwatywni, że nie tylko mieszkają w starych domach dawnego stylu, ale nawet nowe budują na wzór dawnych. Domki te najlepiej utrzymały się na rynku, szczególnie zaś jeden z górnym gankiem, bardzo ładnie wykrojonym. Wszystkie domy w rynku mają podsienia, opierające się na zgrabnych słupach. Zwrócone są do rynku krótszą ścianą i w niej posiadają wejście, tj. bramę wjazdową lub drzwi. Odrzwia staroświeckie częstokroć przypominają zakopiańskie"³⁴.

Odtąd też wszyscy autorzy prac o budownictwie drewnianym, poczynając od Z. Glogera, zamieszczają rysunki lub fotografie domów gorajskich jako przykład interesujących rozwiązań architektonicznych, powszechnych w przeszłości w polskich miasteczkach.

Reprodukowane fotografie przyrynkowych domów w Goraju pochodzą ze zbiorów H. Łopacińskiego. Domy te uległy ostatecznemu zniszczeniu w czasie pożaru w 1942 roku.

W 1822 roku Goraj liczył 1.817 mieszkańców, w 1827 roku miał 245 domów.

Grabowiec

Grabowiec wzmiankowany jest jako gród już w 1268 roku, wymieniony jako miasto w 1366 roku. W 1388 roku król Władysław Jagiełło nadał Ziemię Bełską, w której skład wchodził Grabowiec, księciu mazowieckiemu Ziemowitowi IV. Odtąd aż do końca I. Rzeczypospolitej miasto było stolicą powiatu grabowieckiego.

Miasto często niszczone napadami nieprzyjaciół i pożarami nie rozwinęło się w większy

³⁴ Łopaciński, op. cit., s. 375.

ośrodek i aż do utraty praw miejskich w 1869 roku miało charakter rolniczo - rzemieślniczy.

Nie wiemy jak wygląda! pierwotny układ przestrzenny i zabudowa miasta. Z Mapy Kwatermistrzostwa z 1839 roku można wnioskować, że miasto miało prostokątny rynek z ulicami wybiegającymi z trzech naroży tym charakterystyczny, że w środku rynku stały kościół i cerkiew, usytuowanie nie spotykane w innych miastach Lubelszczyzny.

Pierzeje rynku zabudowane były drewnianymi domami ustawionymi zarówno ścianami szczytowymi jak i wzdłużnymi w stosunku do placu rynkowego. Były to domy z podcieniami, taki bowiem "podsień" wspomniany jest w opisie miasta z XVIII wieku, takie też dwa domy przetrwały do ostatnich czasów, wspominają też o podcieniach starzy mieszkańcy Grabowca. Grabowiec miał w 1822 roku 1.492 mieszkańców, w 1827 roku 270 domów.

Janowiec

W 1537 roku kasztelan wiśnicki Piotr Firlej otrzymał zezwolenie króla Zygmunta I na założenie miasta Janowca na gruntach wsi Serokomla, notowanej jako wieś parafialna już w 1326 roku.

Piotr Firlej wzniósł równocześnie murowany kościół i olbrzymi zamek, którego imponujące mury zachowały się do dziś. Zamek zmieniał wielokrotnie właścicieli. Jako swego rodzaju ciekawostkę można odnotować, że ostatnim był Leon Kozłowski, jedyny w Polsce powojennej prywatny właściciel zamku, a właściwie potężnych ruin. Sprzedał je Skarbowi Państwa w 1975 roku.

Janowiec miał być konkurencyjnym miastem dla leżącego na prawym brzegu Wisły królewskiego Kazimierza, jednak nigdy mu nie dorównał i zawsze miał charakter miasteczka rolniczego.

Dawną zabudowę Janowca prezentuje rysunek podcieniowego domu mieszczkańskiego wykonany przez Adolfa Szyszko - Bohusza z fotografii dra B. Malewskiego³⁵.

Miasteczko zostało zniszczone podczas ostatniej wojny, obecnie odbudowane, z przeniesionymi tu w ostatnich latach kilku dworkami, zabezpieczonymi ruinami zamku, stanowi atrakcyjny ośrodek turystyczny.

W 1822 roku było 801 mieszkańców, w 1827 roku liczył Janowiec 129 domów.

35 Z. Gloger, op. cit., s. 218.

Janów Lubelski

Miasto zostało założone przez Katarzynę Zamoyską w roku 1640 za przywilejem króla Władysława IV, na gruntach przyległej wsi Biała. Plan miasta nawiązywał do wzorów renesansowych z kwadratowym rynkiem, którego pierzeje zabudowane były domami szczytowymi.

O domach w Janowie pisał w roku 1882 A. Mikuliński: “W Janowie znajduje się kilkadziesiąt starych domów, zbudowanych na wsch. sposób, to jest nie mających z frontu okien, tylko drzwi w półksiężyc wycięte. Istniała tu widocznie osada jeńców tatarskich o czym dotąd świadczą nazwiska niektórych mieszczan np. Ałałajka itd.”³⁶.

Domy takie widział w 1906 roku ks. F. Majewski³⁷, fotografował w 1936 roku Janusz Świeży (domy podcieniowe).

W 1822 roku miał Janów Lubelski 3.199 mieszkańców, w 1827 roku 575 domów.

Józefów Biłgorajski

Józefów został założony w 1725 roku przez Tomasza Józefa Zamoyskiego na gruntach wsi Majdan Nepryski.

Miasto miało charakter rzemieślniczy, rozwijało się szybko, działały tu warsztaty kamieniarskie i sitarskie.

Podstawą założenia przestrzennego był duży rynek na planie kwadratu o bokach 173 m, z drewnianym ratuszem z podcieniami, usytuowanym w środku rynku. Ratusz ten spłonął w 1818 roku.

Pierzeje rynkowe zabudowane były drewnianymi domami szczytowymi z podcieniami, przykryte dachami naczółkowymi; tylko kilka domów miało dachy dymnikowe lub dwuspadowe.

Jak zauważył już przed pierwszą wojną światową K. Moszyński podcienia domów w Józefowie i w innych miasteczkach w okolicach Zamościa wspierały się zawsze na pięciu słupach, zaś we wszystkich, które spotkał “najozdobniejszy jest budynek piętrowy w Józefowie; jego

36 A. Mikuliński, op. cit.

37 Ks. F. Majewski, op. cit., s. 26.

podcieniowe łuki zdradzają obce wzory"³⁸.

Ostatnie podcieniowe domy józefowskie zostały spalone podczas ostatniej wojny, do niedawna istniał już tylko jeden dom podcieniowy poza rynkiem³⁹.

Prawa miejskie zostały miastu odebrane w 1869 roku. W 1822 roku miał Józefów 1.045 mieszkańców, w 1927 roku 133 domy.

Józefów nad Wisłą

Dawną wieś Kołczyn w 1688 roku Andrzej Potocki zamienił na miasto nazwane Józefowem.

Ośrodkiem miasta był rynek na planie kwadratu z ulicami wybiegającymi z jego naroży, zabudowany domami drewnianymi i z miejscowego kamienia. Dawna zabudowa została zniszczona w czasie pierwszej wojny światowej a jedynym jej śladem jest fotografia domu z podcieniem szczytowym zamieszczona w pracy W. Świątkowskiego⁴⁰.

Józefów n. W. utracił prawa miejskie w 1870 roku. W 1822 roku miał 1.115 mieszkańców, w 1827 roku 130 domów.

Kazimierz Dolny

Miasto położone nad Wisłą, o bardzo odległej tradycji Wietrznej Góry z 1181 roku, z nazwą Kazimierz od 1249 roku, otrzymało prawo magdeburskie od króla Kazimierza Wielkiego (akt przywileju zabrany przez Mikołaja Firleja z Dąbrowicy, starostę kazimierskiego) i nowe nadane przez króla Władysława Jagiełłę w 1406 roku.

Od początku istnienia miasta zabudowa była w znacznej części murowana, wykorzystywano bowiem na budulec miejscowe kamieniołomy.

Kazimierz jak żadne inne miasto Lubelszczyzny ma niezwykle obfitą literaturę, której niejako podsumowaniem są dwa ostatnie studia: Jadwigi Teodorowicz-Czerepińskiej⁴¹ i Mariana Makarskiego⁴².

38 K. Moszyński, op. cit.

39 W. Kalinowski, op. cit.

40 W. Świątkowski, Lubelskie. Czwarta wycieczka po kraju (1908 r.) Warszawa 1928.

41 J. Teodorowicz-Czerepińska, Kazimierz Dolny. Monografia historyczno-urbanistyczna. Kazimierz 1981.

42 M. Makarski, Przeszłość Kazimierza Dolnego w badaniach urbanistyczno-architektonicznych. Lublin 1983.

Jednakże wszyscy autorzy zafascynowani pięknym położeniem Kazimierza oraz kilkoma monumentalnymi budowlami, zaledwie wspominają budynki drewniane oraz drewniane podcienia przy murowanych domach mimo, że one właśnie w znacznym stopniu przyczyniły się do nadania kazimierskiemu rynkowi szczególnego uroku⁴³. Łatwo to zauważyć na rysunkach, poczynając od najstarszych, jak Zygmunta Vogla z 1792 roku, Józefa Rychtera z początku XIX wieku, poprzez Adama Lerue z 1857 roku⁴⁴ do Elwiro Michała Andriollego z 1888 roku⁴⁵ i wielu innych, można to zresztą obserwować do dziś jeszcze, na żywo, na kazimierskim rynku.

Kazimierz liczył w 1822 roku 2.177 mieszkańców, w 1827 roku było tu 279 domów.

Krasnobród

Krasnobród został lokowany w 1576 roku zapewne przez Andrzeja Firleja nad rzeką Wieprz, wśród ogromnego masywu lasów. W 1640 roku nad Krasnobrodem miało miejsce objawienie się Matki Boskiej, postawiono tam figurę, później kaplicę, w 1690 roku murowany kościół fundacji Marii Kazimiery Sobieskiej, istniejący do dziś.

Miasto zakładane jako ośrodek rzemieślniczo - handlowy wkrótce stało się miejscem pielgrzymkowym. Znaleziony obrazek Matki Boskiej uznawany za cudowny, odkryte źródła z wodą leczniczą, sprowadzenie tu Dominikanów, spowodowały szybki rozwój miasteczka z przewagą funkcji pątniczych.

Krasnobród jest układem urbanistycznym złożonym ze sprzężonych ze sobą trzech zespołów: dworu (dawnego zespołu zamkowego), właściwego miasteczka oraz zespołu klasztornego.

Ośrodkiem miasteczka był kwadratowy rynek z pierzejami zabudowanymi drewnianymi domami podcieniowymi, przy czym - rzecz charakterystyczna - każda pierzeja miała odmienne formy domów. W większości ustawiane one były szczytami w stosunku do placu rynkowego, ale były też domy ustawiane ścianą dłuższą. Zdarzały się domy piętrowe, wiele domów miało mieszkalne poddasza.

Tak się składa, że przed pierwszej wojny światowej zachowała się tylko jedna fotografia przedstawiająca pierzeję rynku zabudowaną szczytowymi domami podcieniowymi jednego typu, uporządkowaną, z podcieniami wspartymi na pięciu profilowanych słupach⁴⁶, takie jakie widział K. Moszyński⁴⁷. Zabudowa rynku krasnobrodzkiego uległa częściowemu zniszczeniu w czasie

43 K. Mokłowski, Sztuka ludowa w Polsce, Lwów 1903.

44 A. Lerue, Album Lubelskie. Warszawa 1857.

45 E.M. Andriolli, Rynek w Kazimierzu 1888 r. (w:) "Wędrowiec" 1896, nr 32, s. 100.

46 W. Kalinowski, op. cit., s. 114.

47 K. Moszyński, op. cit., s. 300.

pierwszej wojny światowej, być może ta właśnie pierzeja była odbudowywana w nawiązaniu do zabudowy pierwotnej z tym, że domy były już węższe, podcienia miały po trzy słupy, a wynikało to zapewne z podziału działek w miarę rozrastania się rodzin.

W trzech pozostałych pierzejach domy mają bardzo zróżnicowane formy, każdy jest inny, indywidualnie kształtowany, wszystkie jednak na swój sposób prezentujące bogactwo zdobnictwa architektonicznego.

Domy te fotografował w 1935 roku Janusz Świeży; wszystkie zostały spalone w czasie ostatniej wojny i tylko dzięki tym fotografiom możemy dziś podziwiać prawdziwe piękno dawnego Krasnobrodu.

W powojennej odbudowie nie nawiązano, niestety, do tradycji, ale pamięć o dawnych pięknych domach przetrwała u starszych mieszkańców miasteczka.

Jakby dalekim echem minionych czasów jest nowy dom podcieniowy w rynku inny już w formie, bez zdobnictwa, mimo to kojarzący się z dawnym Krasnobrodem, oraz murowany dom podcieniowy, jakże jednak daleki od pięknych form tradycyjnych.

Prawa miejskie zostały odebrane w 1869 roku. W 1822 roku było tu 973 mieszkańców, w 1827 roku 117 domów.

Krzeszów

Krzeszów należy wprawdzie obecnie do województwa tarnobrzesckiego, lecz od lat związany był z Ordynacją Zamojską, wchodził też w skład diecezji lubelskiej.

Wieś notowana w 1360 roku nadana została Janowi Zamoyskiemu w 1588 roku (starostwo krzeszowskie) i weszła w skład Ordynacji Zamojskiej.

W 1640 roku Krzeszów uzyskał prawa miejskie. Rozwinęło się rzemiosło i flisactwo.

O dawnej pięknej zabudowie Krzeszowa świadczy zachowana pocztówka z 1914 roku przedstawiająca pierzeję rynkową ze szczytowymi domami podcieniowymi, przykrytymi dachami naczółkowymi, dymnikowymi i czterosпадowymi⁴⁸.

Miasteczko zostało zniszczone w czasie wojny w 1915 roku.

Prawa miejskie utracił Krzeszów w 1869 roku; w 1822 liczył 1.160 mieszkańców, w 1827 roku było tu 151 domów.

48 W. Kalinowski, op. cit., s. 115.

Kurów

Początki Kurowa nie są dotąd ustalone, hipotezy o Kurowie jako Castrum Galii (w Kronice Galla Anonima) z 1185 roku uznawane są za nieprawdopodobne. W 1306 roku wspomniany jest zamek. W 1442 roku ówczesny właściciel Kurowa kasztelan sandomierski Piotr nadaje mu prawo magdeburskie. W latach 1456 - 1466 istniał powiat kurowski.

Z dawnej zabudowy Kurowa znany jest zajazd z podcieniem szczytowym, rysowany przez A. Głębockiego⁴⁹.

Prawa miejskie zostały odebrane w 1870 roku. W 1822 roku było tu 1.920 mieszkańców, w 1827 roku Kurów miał 246 domów.

Lublin

Najstarsza wzmianka o Lublinie pochodzi z 1198 roku i mówi o istnieniu archidiakonatu lubelskiego. W 1224 roku znany jest kasztelan lubelski Wojciech. W 1317 roku król Władysław Łokietek nadał miastu prawa magdeburskie, od roku 1474 Lublin jest stolicą województwa.

Część domów w obrębie murów starego miasta w średniowieczu była drewniana, nie wiemy jednak jak te domy wyglądały. W mieście rozbudowującym się poza murami wznoszono domy murowane, ale też drewniane w formie dworków.

Drewniane domy mieszczańskie powszechne były w dzielnicy żydowskiej rozłożonej wokół wzgórza zamkowego. W większości były to domy z podcieniami szczytowymi, wszystkie zostały zniszczone w okresie okupacji przez Niemców wraz z całkowitym wyburzeniem tej dzielnicy. Znane są z rysunków wykonywanych od początku XIX wieku.

Łaszczów

Łaszczów został założony w 1549 roku przez Aleksandra Łaszczą na gruntach wsi Domaniz. Miasteczko miało charakter rzemieślniczo - rolniczy. W XIX i pierwszej połowie XX wieku w miasteczku mieszkali prawie wyłącznie Żydzi, którzy np. w 1860 roku stanowili 95% mieszkańców, w 1921 roku -91%.

⁴⁹ A. Głębocki rys., Dawne budowle z drzewa. Kurów - zajazd, (w:) "Tygodnik Ilustrowany" XIV: 1882, nr 354, s. 232.

Według opisu Bronisława Koskowskiego z 1897 roku typowe domy żydowskie w Łaszczowie oddzielone były od siebie "sutkami" o szerokości 1,5, przez środek domu biegła sień, po jednej jej stronie było mieszkanie, po drugiej komórka⁵⁰.

Antoni Brydziński opisuje te domy w 1909 roku: "domy w śródmieściu odznaczają się oryginalną architekturą: mają dachy od frontu nadmiernie wysunięte poza zrąb budynku i wsparte na filarkach"⁵¹. Były to więc domy podcieniowe drewniane oraz murowane z dostawionymi drewnianymi podcieniami. Znane są dziś jedynie z dwóch fotografii przedstawiających je w nie najlepszym stanie.

Patrząc na rysunki pięknych nadproży bramowych wykonanych przez Józefa Smolińskiego⁵² można przypuszczać, że domy łaszczowskie w dalszej przeszłości posiadały również zdobnictwo architektoniczne.

Rynek w Łaszczowie został spalony przez bandy UPA w 1944 roku.

Prawa miejskie utracił Łaszczów w 1869 roku. W 1822 roku liczył Łaszczów 863 mieszkańców, w 1827 roku było tu 90 domów.

Łęczna

Parafia istniała już w 1350 roku i jest to najstarsza zapiska o wsi Łęczna. W 1467 roku Jan Tęczyński uzyskuje zezwolenie króla Kazimierza Jagiellończyka na lokację miasta. Z czasem miasto rozbudowało się, w XVII wieku powstał drugi rynek, w końcu XVIII wieku trzeci.

Miasto stało się znanym ośrodkiem "łeczyńskich jarmarków"⁵³ bydłem i końmi pędzonymi z Wołynia, Podola i Ukrainy przedstawianych w rysunkach⁵⁴. Powstały wtedy liczne zajazdy i podcieniowe domy drewniane. Zabudowa ta niszczona była pożarami w 1870, 1915 i 1939 roku, pozostało zaledwie kilka domów w stanie dużego zaniedbania.

Drugi rozwój Łęcznej rozpoczął rok 1975 odkryciem w okolicy pokładów węgla kamiennego. Szybka rozbudowa miasta przybrała już inny, współczesny charakter. Trudności związane z eksploatacją węgla wykazały, że zamierzenia były nierealne, nastąpił zastój w dalszej rozbudowie i niepewna przyszłość Łęcznej.

O Łęcznej napisano sporo artykułów i opracowań, a w 1989 roku miasto doczekało się

50

51 A. Brydziński, Łaszczów (w:) "Ziarno", 1906, nr 9, s. 166.

52 Z. Gloger, op. cit., s. 61.

53 T. Mencil, Jarmarki łeczyńskie w XVII - XIX w. (w:) Łęczna. Studia z dziejów miasta. Łęczna 1989, s.73-116.

54 J. P. Norblin, Foire de Lenczna ... 1803 (w:) Z. Batowski, Norblin. Lwów 1911, s. 145.

własnej monografii⁵⁵.

W 1822 roku Łęczna liczyła 2.488 mieszkańców, w 1827 roku miała 297 domów.

Modliborzyce

Miasteczko zostało założone w 1642 roku przez Stanisława Wieteckiego za zezwoleniem króla Władysława IV na gruntach wsi Słupie notowanej już w 1412 roku. Od początku swego istnienia miasteczko miało charakter rolniczy.

Podstawą układu przestrzennego był kwadratowy rynek z ulicami wychodzącymi z naroży. Miasteczko miało drewnianą zabudowę podcieniową. Na fotografii z 1917 roku widzimy dwa domy z podcieniami wzdłużnymi, w jednym z nich podcień jest wsparty na sześciu murowanych kolumnach. Można przypuszczać, że w końcu XIX wieku rynek otaczały podobne domy, przykryte dachami o różnych kształtach.

Prawa miejskie Modliborzyce utraciły w 1869 roku. W 1822 roku miały 893 mieszkańców, w 1827 roku 182 domy.

Szczebrzeszyn

Szczebrzeszyn należy do miast najstarszych, już bowiem w 1352 roku wymieniany jest jako miasto, choć prawa magdeburskie otrzymał nieco później, być może przed 1387 rokiem, od księcia Władysława Opolczyka⁵⁶.

Dawna miejska zabudowa Szczebrzeszyn a, poza zamkiem i obiektami sakralnymi, była wyłącznie drewniana. Najstarszy widok pierzei rynkowej z drewnianymi podcieniami wzdłużnymi pochodzi z 1917 roku, Na dwóch fotografiach, z 1926 i 1932 roku, widzimy domy z podcieniami szczytowymi. Po ostatniej wojnie był jeszcze dom z podcieniem szczytowym, lecz już nie w rynku, ale przy ulicy Cmentarnej.

Szczebrzeszyn liczył w 1822 roku 3.233 mieszkańców, w 1827 roku miał 507 domów.

55 Łęczna. Studia z dziejów miasta. Red. E. Horoch. Łęczna 1989.

56 J. Górak, Miasta i miasteczka Zamojszczyzny. Zamość 1990, s. 79.

Tarnogóra

Miasto zostało założone w 1548 roku przez Jana Tarnowskiego na gruntach wsi Ostrzyca. Od początku swego istnienia miasto miało charakter rolniczo - rzemieślniczy i nigdy nie rozwinęło się w większy ośrodek zwłaszcza, że w 1750 roku lokowana została Izbica przylegająca do Tarnogóry, zamieszkała wyłącznie przez Żydów, skutecznie konkurująca z Tarnogorą.

Nie jest znana dawna zabudowa Tarnogóry, szczególnie dość obszernego rynku. Można się jedynie domyślać, że była to zabudowa podcieniowa bowiem dwa szczytowe domy podcieniowe przy ulicy Krakowskie Przedmieście widoczne są na fotografii z 1941 roku, jeden taki dom zachował się do dziś.

Tarnogóra utraciła prawa miejskie w 1869 roku. W 1822 roku liczyła 769 mieszkańców, w 1827 roku było 139 domów.

Tarnogród

Tarnogród założył Stanisław Tarnowski w 1567 roku. Miasto szybko się rozwijało stając się znaczącym ośrodkiem rzemieślniczo - handlowym. W 1591 roku było w Tarnogrodzie 138 rzemieślników zrzeszonych w 9 cechach.

Podstawą założenia przestrzennego był prostokątny duży rynek, przez który przebiegał ważny trakt Lublin - Przemyśl. Pierzeje rynku zabudowane były domami handlowymi i rzemieślniczymi, gospodarstwa mieszczań - rolników lokowane były na czterech przedmieściach otaczających miasto.

Rynek miał zabudowę podcieniową, wynika to z usytuowania domów na planie miasta z 1820 roku, w środku rynku stał drewniany ratusz z podcieniami⁵⁷. Typowy dom z podcieniem wzdłużnym stojący w rynku spłonął w 1939 roku, drugi podobny choć już nieco zmodernizowany istnieje dotychczas, jak również dom z podcieniem szczytowym przy ulicy 1 Maja.

Prawa miejskie odebrane zostały w 1870 roku. W 1822 roku Tarnogród miał 3.941 mieszkańców, w 1827 roku było 690 domów.

⁵⁷ T. Zarebska, Tarnogród - przykład szesnastowiecznej urbanistyki polskiej (W:) Zamość i Zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej. Zamość 1969, s. 209.

Tomaszów Lubelski

Tomaszów Lubelski jest miastem szczególnie interesującym, przyjmuje się bowiem, że plan miasta jest dziełem Bernarda Moranda twórcy planu Zamościa. Oprócz jednak analogii planów obydwu miast różnią się całkowicie charakterem zabudowy.

Data założenia Tomaszowa nie jest całkowicie jednoznacznie ustalona, dokument lokacyjny z 1621 roku odnosi się do miasta już istniejącego, założonego być może w 1595 roku, zwanym początkowo Jelitowem.

Miasto szybko się rozwijało stając się po Zamościu drugim co do wielkości i znaczenia miastem Ordynacji Zamojskiej. W przeciwieństwie jednak do Zamościa był Tomaszów zawsze miastem z zabudową drewnianą, przy czym nigdy nie wzniesiono w nim ratusza; w środku miasta stało pięć rzędów kramów żydowskich.

Pierzeje rynkowe zabudowane były drewnianymi domami podcieniowymi szczytowymi i wzdłużnymi, ostatnie z nich przetrwały do 1939 roku.

W miejsce kramów w środku rynku w latach 1925 - 28 wzniesiono dwie hale targowe murowane, z arkadowymi podcieniami, każda na rzucie litery "L", rozebrane w 1971 roku. Nadawały one dość specyficzny charakter tomaszowskiemu rynkowi stanowiąc chyba jedyną tego rodzaju osobliwość w zabudowie miejskiej kraju.

W 1822 roku miał Tomaszów 2.824 mieszkańców, w 1827 roku 445 domów.

Turobin

Królewską wieś Turobin nadał Władysław Jagiełło w 1389 roku Dymitrowi z Goraja. W 1420 roku za zezwoleniem króla Turobin otrzymał prawa miejskie. Po kilkakrotnych zmianach właścicieli miasta Turobin wraz z włością zakupił w 1596 roku Jan Zamoyski i włączył do Ordynacji.

Miasto miało regularny układ przestrzenny nawiązujący do założeń renesansowych. Kwadratowy rynek otaczały pierzeje ze szczytową zabudową podcieniową, podobne były też domy przy ulicach pozarynkowych.

Zachowała się tylko jedna fotografia chaty z 1739 roku z wydłużonym podcieniem

narożnym, publikowana przez Adama Fischera⁵⁸ i Ksawerego Piwockiego⁵⁹ jako charakterystyczny przykład tego typu budynku.

Prawa miejskie odebrane zostały Turobinowi w 1869 roku. W 1822 roku miasto liczyło 2.026 mieszkańców, w 1827 roku było tu 344 domów.

Tyszowce

Tyszowce powstały zapewne po roku 1289 przejmując funkcje gospodarcze i administracyjne zniszczonego wówczas sąsiedzkiego grodu Czerwienia, będącego stolicą księstwa czerwieńskiego (Grodów Czerwieńskich) znanego od roku 981⁶⁰.

Jako miasto już istniejące Tyszowce wymienione są w 1419 roku.

Miasto zostało założone na wyspie z niewielkim wzniesieniem otoczonej ramionami rzeki Huczwy. Podstawą układu przestrzennego był kwadratowy rynek z ulicami wybiegającymi z jego naroży.

Pierzeje rynkowe zabudowane były drewnianymi domami podcieniowymi ustawianymi szczytem lub ścianą wzdłużną w stosunku do placu rynkowego. Formy domów były zróżnicowane, w większości z nich występowały malownicze facjaty mieszkalnych poddaszy. Były też domy zajezdne z szerokimi sieniami przejazdowymi.

Zabudowa rynku tyszowieckiego została całkowicie zniszczona w czasie okupacji niemieckiej.

Prawa miejskie odebrane zostały Tyszowcom w 1869 roku. W 1822 roku było 1.977 mieszkańców, w 1827 roku 391 domów.

58 A. Fischer, Zarys etnograficzny województwa lubelskiego (w:) Monografia statystyczno-gospodarcza województwa lubelskiego. Tom I. Zagadnienia podstawowe. Red. I. Czuma. Lublin 1932, s. 336.

59 K. Piwocki, O historycznej genezie polskiej sztuki ludowej. Wrocław 1953, ryc. 67.

60 J. Górak, op. cit., s. 97.

Uchanie

Uchanie notowane są już w roku 1205 jako strażnica ("zastawa"), następna wzmianka źródłowa pojawia się dopiero w 1434 roku określając je jako wieś włączoną do parafii Kumów.

W 1484 roku król Kazimierz Jagiellończyk zezwolił Pawłowi Jasińskiemu na lokację miasta na prawie magdeburskim. Miasto było wielokrotnie niszczone i odbudowywane i stąd też pochodzą dwa późniejsze wznowienia tego prawa.

Jak w większości miasteczek kwadratowy rynek stanowił centrum Uchań, wzdłuż północnej pierzei przebiegał ważny trakt z Lublina do Włodzimierza.

Pierzeje rynkowe aż do ostatniej wojny miały drewnianą zabudowę podcieniową tym charakterystyczną, że domy były ustawiane ścianą dłuższą w stosunku do placu rynkowego, przy czym była to zabudowa zwarta, domy przylegały do siebie.

Zachowały się trzy fotografie rynku sprzed 1939 roku. Wśród nowej zabudowy pierzei rynkowych przetrwał do dziś jeden tylko dom podcieniowy i jeden dom z podcieniem szczytowym przy ulicy poza rynkiem.

Podobnie jak w innych miasteczkach domy uchańskie miały swoiste zdobnictwo architektoniczne, świadczy o tym zanotowany przez Wiktora Zina fragment ściany jednego z nie istniejących już domów⁶¹.

Prawa miejskie odebrane zostały Uchaniom w 1869 roku. W 1822 roku było tu 867 mieszkańców, w 1827 roku 156 domów.

Urzędów

Urzędów jest znany od 1405 roku kiedy to otrzymał od króla Władysława Jagiełły prawo magdeburskie. Od początku istnienia aż do pierwszego rozbioru Polski był stolicą powiatu urzędowskiego.

Miasto szybko się rozwinęło zwłaszcza dzięki przywilejowi króla Kazimierza Jagiellończyka z 1457 roku zakazującemu lokacji miast nowych w odległości 4 mil wokoło. Upadek a następnie stagnacja nastąpiły w XVII wieku po wojnie szwedzkiej.

Rynek Urzędowa miał początkowo całkowicie drewnianą zabudowę podcieniową, z domami ustawionymi szczytem do połaci rynku, przykrytymi wysokimi dachami półszczytowymi. Z czasem

61 W. Zin, Typy i formy w polskiej architekturze drewnianej. Kraków 1956, s. 30, ryc. 41.

zaczęto wznosić podobne domy murowane z podcieniami arkadowymi, stąd też pierzeje rynkowe otrzymały urozmaicony i malowniczy wygląd.

Drewniana zabudowa rynku przetrwała niemal do pierwszej wojny światowej, zachowało się natomiast do dziś kilka pięknych chałup z podcieniami wzdłużnymi i wysokimi dachami na przedmieściach Bęczyńskim, Mikuszowskim i Rankowskim.

Prawa miejskie odebrano Urzędowowi w 1869 roku. W roku 1822 roku było tu 1.812 mieszkańców, w roku 1827 domów 293.

Wąwolnica

Według tradycji istniał w Wąwolnicy gród obronny już w XIII wieku. Po raz pierwszy wzmiankowana jest Wąwolnica w 1326 roku jako wieś parafialna. W 1448 roku król Kazimierz Jagiellończyk nadał Wąwolnicy prawo magdeburskie. Po pożarze miasto w 1567 roku przeniesione zostało na nowe miejsce.

Wąwolnica nie rozwinęła się w większy ośrodek i zawsze miała charakter rolniczy.

Nie wiadomo jak wyglądała dawna zabudowa miasteczka, z zachowanej fotografii sprzed pierwszej wojny światowej publikowanej w "Ziemi" z 1914 roku⁶² można przypuszczać, że rynek otoczony był wzdłużnymi domami podcieniowymi.

Prawa miejskie utraciła Wąwolnica w 1870 roku. W 1822 roku miała 1.132 mieszkańców, w 1827 roku było tu 137 domów.

Wojśławice

Pierwszą wzmiankę Wojśławic można odnieść do roku 1404, wtedy bowiem zapisani są na studia w uniwersytecie krakowskim trzej bracia Roslay z Wojśławic w Ziemi Chełmskiej. Wkrótce, w 1429 roku występuje w sądzie ziemskim w Hrubieszowie dziedzic z Wojśławic. W 1434 roku Wojśławice zostają włączone do erygowanej parafii w Kumowie, lecz istnieją przesłanki, że już wcześniej istniała parafia w Wojśławicach, które w 1431 roku zostały zniszczone. W 1446 roku odbył się w Wojśławicach sejmik ziemski Ziemi Chełmskiej, były więc już wówczas miastem.

W 1508 roku Hieronim Zaklika Czyżowski wydał akt relokacji w miejsce aktu pierwotnego

62 "Ziemia" V:1914, nr 22, s. 341.

zniszczonego podczas napadu Tatarów, a wydanego przez jego "antecessorów". W akcie tym czytamy o zezwoleniu na wzniesienie jatek, podsieni i komórek wokoło ratusza i jest to początek podcieniowej zabudowy rynku wojsławickiego. Zabudowa ta w nikłych resztkach przetrwała po kolejnych odbudowach do dziś⁶³.

Jeszcze w okresie międzywojennym pierzeje zachodnia i północna były zwarcie zabudowane drewnianymi domami podcieniowymi ustawianymi wzdłużnie do placu rynkowego, pierzeja wschodnia była otwarta na ogród plebański, pierzeje południową od początku obecnego stulecia zabudowywano domami murowanymi bez podcieni.

Prawa miejskie odebrano Wojsławicom w 1869 roku. W 1822 roku miasteczko liczyło 678 mieszkańców, w 1827 roku było tu 205 domów.

Wrzelowiec

Miasto lokowane zostało w 1543 roku na gruntach wsi Kluczkowice przez Mikołaja Wrzelowskiego, przez krótki czas nazywane było Wrzelowem lub Kliczkowicami. Zawsze miało charakter rolniczy, nigdy nie rozwinęło się w znaczniejszy ośrodek miejski.

W pozbawionym praw miejskich w 1824 roku Wrzelowcu zachował się kwadratowy rynek, nie wiadomo jednak jak wyglądała jego dawna zabudowa. Można przypuszczać, że domy przyrynkowe były podobne do wielokrotnie opisywanej chałupy z 1726 roku, z podcieniem szczytowym wspartym na trzech słupach z mieczami i dymnikowym dachem⁶⁴ oraz znanej z fotografii i rysunków drugiej takiej chałupy. Inny rysunek przedstawia dwie chałupy z podcieniem narożnym, nie spotykanym w innych miasteczkach a charakterystycznym dla budownictwa wiejskiego na Podlasiu.

Do niedawna istniał we Wrzelowcu piękny spichlerz plebański z podcieniem na czterech profilowanych słupach, został on przeniesiony do Muzeum Wsi Lubelskiej.

W 1822 roku Wrzelowiec miał 197 mieszkańców, w 1827 roku było tu 34 domy.

63 J. Górak, Budownictwo drewniane miasteczka Wojsławice (w:) Studia i materiały Lubelskie. Etnografia 2. Lublin 1967, s. 105.

64 H. Łopaciński, op. cit., s. 376.

Wysokie

Wieś notowana w 1376 roku, prawa miejskie otrzymała w 1409 roku, zawsze było to miasteczko o charakterze rolniczym, nawet przez Jana Długosza określane jako "villa vel potius oppidum". Prawa miejskie odebrano Wysokiemu już w 1822 roku.

Ślady kwadratowego rynku są widoczne do dziś, nie znana jest natomiast jego zabudowa i to nawet z okresu międzywojennego. Do dziś zachował się dom z dostawionym zadaszaniem przy ścianie wzdłużnej, wspartym na czterech słupkach. Można to traktować jako swego rodzaju podcienie.

Przy rynku istnieje też dom z murowanym parterem i drewnianym piętrem z wzdłużną ścianą wysuniętą poza lico ściany parteru, tworzącą podcień nadwieszony bez podparcia słupami.

Być może rynek Wysokiego w dawnych czasach był podobny do rynku jaki miał niedaleki Goraj.

W 1822 roku było tu 452 mieszkańców, w 1827 roku 65 domów.

Zamość

Zamość został założony przez Jana Zamoyskiego w 1580 roku a budowano go według projektu włoskiego architekta Bernarda Moranda jako miasto - twierdzę. Pomyślany był jako pierwsze miasto południowej Lubelszczyzny o okazałej zabudowie murowanej.

Drewniane domy, a właściwie chałupy, wznoszono na powstających przedmieściach. Znana jest z rysunku tylko jedna taka chałupa z podcieniem szczytowym, z 1704 roku, na przedmieściu Zamościa⁶⁵.

Powszechnie były drewniane domy podcieniowe w Nowej Osadzie założonej w latach 1821 - 25 na Przedmieściu Lwowskim, spalonej w 1831 roku, a następnie odbudowanej⁶⁶.

Powstawały tu liczne jeszcze przed pierwszą wojną światową domy z podcieniami. Jak pisze Kazimierz Moszyński: " ... całe połacie rynków Józefowa i Nowej Osady są nimi zabudowane"⁶⁷. Mimo, że praca K. Moszyńskiego była publikowana po raz drugi w "Tece Zamojskiej" w 1920 roku kiedy te domy jeszcze istniały, posiadamy zaledwie jeden rysunek podcieniowego domu w Nowej

65 A. Czołowski, Plan i widok Zamościa z r. 1704 (w:) Szymon Szymonowicz i jego czasy. Zamość 1929, s. 199.
Rysunek chałupy podcieniowej na przedmieściu - fragment rysunku miasta z 1704 r. w Konigliches Archivet w Sztokholmie.

66 B. Sroczyńska, Zamość w XIX stuleciu (w:) Konserwatorska Teka Zamojska. PKZ Warszawa-Zamość 1986, s. 79.

67 K. Moszyński, op. cit., s.300.

Osadzie wykonany przez Jana Sasa - Zubrzyckiego, zamieszczony w "Tece Zamojskiej" w następnym, 1921 roku⁶⁸. Nie można wykluczyć, że domy te rysował również Józef Smoliński, którego rysunki mieczy nadproży bram w Nowej Osadzie (Nowym Mieście) zamieścił w swym dziele Zygmunt Gloger⁶⁹. Zachowała się też jedna fotografia takiego domu sprzed 1939 roku w zbiorach Andrzeja Kędziory.

Bibliografia

1. E. M. Andriolli, Rynek w Kazimierzu 1888 r. (w:) "Wędrowiec" XXXIV:1896, nr 32, s.100.
2. J. Andrzejewski, Dom z podcieniem w miasteczku Bełżycach w pow. Lubelskim (w:) "Wisła" XIX: 1905, z. 4, s. 469.
3. Archiwum Państwowe w Lublinie. KGCh 55/20382 k. 306 - 307 i ChKGK 529 (Wojśławice).
4. Z. Baranowska, H. Sygietyńska, Kamienice rynkowe w Zamościu w świetle archiwaliów (w:) Biuletyn Historii Sztuki XXVI:1964, nr 4, s. 316-319.
5. B. Baranowski, Polska karczma, restauracja, kawiarnia. Ossolineum 1979 (Kurów).
6. Z. Batowski, Norblin. Lwów 1911, s. 145, ryc. 87 obraz J. P. Norblina: Jarmark w Łęcznej; s. 65 ryc. 99 obraz: Żydówka (w tle domy podcieniowe); s. 189 ryc. 120 - J. Rustern: Dom zajezdny w małym mieście (domy podcieniowe).
7. M. Benko, Kilka uwag o zabytkowych domach podcieniowych w Stanisławowie i Latowicz na tle założeń przestrzennych tych osiedli (w:) "Ochrona Zabytków" 8:1955, nr 4, s. 258, ryc. 228 - Stanisławów; s. 229, ryc. 229 - Latowicz.
8. L. A. Boyd, Kresy. Fotografie z 1934 roku. Kraków 1991 (Dubiecko, Krzemieniec, Łuck, Pińsk).
9. A. Brydziński, Łaszczów (w:) "Ziarno", 1906, nr 9, s. 166.
10. Budownictwo drzewne. Wydawnictwo Towarzystwa "Polska Sztuka Stosowana", z. VI, Kraków 1905 (Ciężkowice, Jabłonków, Muszyna, Wiśnicz).
11. T. Chrzanowski, Drewno w architekturze i budownictwie (w:) Drewno w architekturze i rzeźbie ludowej. Ossolineum 1981 (Ciężkowice, Rakoniewice, Wiśnicz).
12. T. Chrzanowski, Miasteczko drewniane jako dzieło "zbiorowe" (w:) Wieś i miasteczko u

68 J. Sas-Zubrzycki, Zamość w sztuce (w:) "Teki Zamojskie" IV:1921, nr 1-2, s.17.69

69 Z. Gloger, op. cit., s.61.

progu zagłady. Warszawa 1991 (Ciężkowice, Muszyna, Piotrków Tryb., Wiśnicz, Zakliczyn, Zamość).

13. G. Ciołek, Zarys historii i przegląd zabytków ciesielstwa polskiego (w:) Fr. Kopkowicz, Ciesielstwo polskie. Warszawa 1958 (Biłgoraj, Ciężkowice, Czehów, Czeladź, Goraj, Grodzisk Wlkp., Kazimierz, Międzyzlesie, Muszyna, Rakoniewice, Sławków, Wiśnicz, Zakliczyn).

14. Wł. Czarnecki, Krotoszyn. Powstanie miasta, jego rozwój historyczny i układ przestrzenny (w:) Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej Nr 13. Architektura. Wrocław 1956.

15. Czerneckij, Miasteczko Warjaż w okrzucie sokalskim. Sielec Belski 1897 (Wareż).

16. J. Czerepińska - patrz: J. Teodorowicz - Czerepińska.

17. J. A. Czerepińscy, Zespół chałup w Kalwarii Paclawskiej (w:) "Polska Sztuka Ludowa" XIX:1965 nr 2, s. 113 - 122.

18. O. Czerner, Drewniane domy podcieniowe "12 Apostolów" w Chełmsku Śląskim (w:) Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej Nr 20. Architektura III. Wrocław 1957, s. 11-62 (Chełmsko Śląskie, Międzyzlesie, Rakoniewice).

19. A. Czołowski, Plan i widok Zamościa z r. 1704 (w:) Szymon Szymonowicz i jego czasy, Zamość 1929, s. 194 - 199.

20. Cztery lata Biłgoraja 1578 - 1978. Lublin 1979.

21. Z. Dębicki, Miasteczko. Warszawa 1917.

22. Domy wołyńskie. Materiały do architektury polskiej, Lwów 1923 (Krzemieniec).

23. R. Feliński, Miasta wsie uzdrowiska w osiedleńczej organizacji kraju. Warszawa 1937.

24. A. Fischer, Zarys etnograficzny województwa lubelskiego (w:) Monografia statystyczno-gospodarcza województwa lubelskiego. Tom I. Zagadnienia podstawowe. Red. I. Czuma. Lublin 1932, s. 327 - 368 (Biłgoraj, Goraj, Kazimierz, Turobin, Wrzelowiec).

25. J. T. Frazik, Łęczna. Rozwój i przemiany planistyczne miasta (w:) Zeszyty Naukowe Politechniki Krakowskiej. Architektura 1. Kraków 1956, s. 47 - 67.

26. J. T. Frazik, Łęczna (w:) "Ziemia" III :1958, nr 6, s. 18 - 19.

27. Z. Gloger, Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce, t. 1. Warszawa 1907 (Biłgoraj, Chrzanów, Czortków, Czyżewo, Goraj, Jabłonków, Janowiec, Jeżów, Łagów, Mir, Nieszawa, Opatów, Piotrków, Wiśnicz, Żwaniec).

28. Z. Gloger, Encyklopedia Staropolska, t. II. Warszawa 1901 (Muszyna, Piotrków, Wiśnicz); t. IV: 1903 (Czeladź, Goraj).

29. A. Głębocki rys., Dawne budowle z drzewa (w:) "Tygodnik Ilustrowany" XIV: 1882, nr 354, s. 232 (Częstochowa, Kurów).
30. M. Gorzkowski, Jan Matejko. Epoka lat jego najmłodszych ... Kraków 1895 (Wiśnicz).
31. K. Gottfried, Z przeszłości Radymna (w:) Rocznik Przemyski, t. X, z. 3:1965. Przemysł 1965, s. 115 - 184 (Kańczuga, Pruchnik, Radymno, Sieniawa).
32. J. Górak, Budownictwo drewniane miasteczka Wojsławice (w:) Studia i materiały Lubelskie. Etnografia 2. Lublin 1967, s. 103 - 168.
33. J. Górak, Miasta i miasteczka Zamojszczyzny. Zamość 1990 (Goraj, Grabowiec, Józefów Biłg., Krasnobród, Łaszczów, Szczebrzeszyn, Tarnogóra, Tarnogród, Tomaszów Lub., Tyszowce, Uchanie, Wysokie).
34. Wł. Grabski, Średniowieczne przedproża krakowskich domów (w:) Zeszyty Naukowe Politechniki Krakowskiej. Nr 1. Architektura. Kraków 1956, s. 33 - 45 (Czchów, Łuck, Wiśnicz).
35. H. Jasiński, Zagadnienie styków domów szczytowych (w:) "Biuletyn Historii Sztuki i Kultury", VI:1938, nr 4, s. 335 - 349 (Biłgoraj, Czchów, Dębowiec, Kazimierz, Krzemieniec, Muszyna, Tomaszów Lub., Tylicz, Wiśniowiec, Zakliczyn, Zawichost).
36. W. Kalinowski, Drewniane podcienia rynków południowej Lubelszczyzny (w:) "Ochrona Zabytków" 5:1952, nr 2, s. 111 - 116 (Goraj, Józefów Biłg., Krasnobród, Krzeszów, Nowa Osada - Zamość, Tomaszów Lub., Tyszowce).
37. W. Kalinowski i St. Trawkowski, Uwagi o urbanistyce i architekturze miejskiej Królestwa Kongresowego w pierwszej połowie XIX wieku (w: Studia i Materiały do teorii i historii architektury i urbanistyki, t. I. Warszawa 1956 s. 59 - 152 (Sandomierz).
38. B. Kamiński, Jarmark w Łęcznej, rys. (w:) "Kłosa" XIX: 1874, s. 168.
39. Z. Kamiński, Architektura i rysunek architektoniczny w dziełach Jana Matejki (w:) Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury, R. I, z. 1. Warszawa 1951, s. 19 - 30 (Wiśnicz).
40. Katalog Zabytków Sztuki w Polsce:
- T. I, Woj., krakowskie. Red. J. Szablowski
- Z. 2. Pow. bocheński, 1951, opr. J. E. Dutkiewicz (Lipnica Mur.).
- Z. 3. Pow. brzeski, 1951, opr. J. E. Dutkiewicz (Czchów, Zakliczyn).
- Z. 4. Pow. chrzanowski, 1952, opr. J. Szablowski (Alwernia).
- Z. 13. Pow. tarnowski, 1953, opr. J. E. Dutkiewicz (Ciężkowice, Tuchów).

- Z. 14. Pow. wadowicki, 1953, opr. J. Szablowski (Andrychów).
- T. V. Woj. poznańskie. Red. T. Ruszczyńska i A. Sławska
- Z. 28. Pow. wolsztyński, 1970, inw. J. Galicka, J. Kaczorowska, M. Sygietyńska (Rakoniewice).
- Z. 29. Pow. wrzesiński, 1966, inw. M. Kwiczała (Pyzdry).
- T. VI. Woj. katowickie. Red. J. Rejduch - Samkowa i J. Samek
- Z. 1. Pow. będziński, 1961, inw. E. Dwornik - Gutowska i M. Gutowski (Czeladź).
- T. VIII. Woj. lubelskie. Red. R. Brykowski, E. Rowińska i Z. Winiarz -Tryzybowicz
- Z. 3. Pow. biłgorajski, 1960, inw. M. Kwiczała, K. Szczepkowska, uzup.
R. Brykowski (Józefów Biłgorajski).
- Z. 5. Pow. chełmski, 1968, inw. K. Kutrzebianka, opr. E. Smulikowska - Rowińska
(Wojsławice)
- Z. 10. Pow. lubelski, 1967, inw. R. Brykowski i i. (Łęczna, Głusk)
- T. X. Woj. warszawskie. Red. J. Galicka i H. Sygietyńska
- Z. 8. Pow. mińsko - mazowiecki, 1968, opr. J. Galicka i H. Sygietyńska (Latowicz).
- T. I. Seria nowa. Woj. krośnieńskie. Red. I opr. E. Śnieżyńska - Stolot i Fr. Stolot, 1977, inw. K. Kutrzebianka, M. Lenartowska -Tropińska, J. Ross (Jaćmierz, Jaśliska).
41. O. Kolberg, Lubelskie, cz. I. Kraków 1883 (Biłgoraj)
42. M. Kornecki, Wieś i miasteczko - o czym mówimy? (w:) Wieś i miasteczko u progu zagłady. Warszawa 1991, s. 11-29 (Nowe Brzeska, Rybotycze).
43. Br. Koskowski, O mieszkaniach i żywieniu się Żydów małomiasteczkowych w Królestwie Polskim (w:) "Lud", t. III. Lwów 1897, s. 314 - 329 (Łaszczów).
44. Fr. Kotula, Głogów - renesansowe miasteczko (w:) "Biuletyn Historii Sztuki" XVI: 1954, nr I, s. 3 - 10 (Głogów Młp.).
45. Fr. Kotula, Słupowe chałupy w Rzeszowskiem (w:) "Ochrona Zabytków" 6:1953, nr4, s. 211 - 217 (Kańczuga).
46. W. Krassowski, Architektura drewniana w Polsce. Warszawa 1961 (Ciężkowice, Kurozwęki, Mogielnica, Pruchnik, Rakoniewice).
47. Cz. Krassowski i A. Miłobędzki, Studia nad zabudową miasteczka Ciężkowice (w:) "Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", 11:1957, z. 1, s. 31 -60 (Ciężkowice, Czchów, Zakliczyn).

48. A. Leure, Album Lubelskie. Warszawa 1857 (Kazimierz).
49. J. Łepkowski, O budowlach drewnianych (w:) "Tygodnik Ilustrowany" XIII: 1866, nr 340 (Wiśnicz).
50. J. Łepkowski, Sztuka - zarys jej dziejów. Kraków 1872 (Chrzanów, Muszyna, Wiśnicz).
51. Łączna. Studia z dziejów miasta. Red. E. Horoch. Łączna 1989.
52. H. Łopaciński, Okazy staropolskiego stylu budowlanego w Goraju i Wrzelowcu (w:) "Wisła" XVI:1902, z. 3, s. 372 - 377.
53. H. Łopaciński, Okazy staropolskiego stylu budowlanego w Goraju (w:) "Kronika Powiatu Zamojskiego" I:1918, nr 23 - 24, s. 43 - 44.
54. J. Z, Łoziński, A. Miłobędzki, Atlas zabytków architektury w Polsce. Warszawa 1967 (Chełmsko Śl., Sulików).
55. G. K. Łukomskij, Starinnaja architektura Galicji. Petrograd 1915 (Czortków, Jazłowiec, Rzochów, Skałazborze, Tłuste, Zakliczyn).
56. E. Łuskina, W obronie piękności kraju. Kraków 1910 (Jabłonków, Wiśnicz, Wrzelowiec, Zakliczyn).
57. Ks. F. Majewski, Wizyta Pasterska J. E. ks. Franciszka Jaczewskiego w 1906 roku ... Warszawa 1906 (Janów Lub.).
58. M. Makarski, Przeszłość Kazimierza Dolnego w badaniach urbanistyczno - architektonicznych. Lublin 1983.
59. T. Mencil, Jarmarki łączyńskie w XVII - XIX w. (w:) Łączna. Studia z dziejów miasta. Łączna 1989, s. 73 - 116.
60. Miasta polskie w Tysiącleciu, t. I. Warszawa - Wrocław - Kraków 1965 (Alwernia, Andrychów, Czeladź, Czudec, Gdańsk, Kołaczyce, Pruchnik, Sławków, Zakliczyn); t. II, 1967 (Głogów Młp., Latowicz, Mogielnica, Rakoniewice, Rozwadów, Sulików),
61. T. Michalak, Stare miasto w Łęcznej - studium szczegółowe miejscowego planu

rewaloryzacji (w:) Ochrona Zabytków 36:1983, nr 3/4, s. 229 -237.

62. T. Michalak, Tradycyjna zabudowa drewniana w koncepcji rewaloryzacji Starego Miasta w Łęcznej (w:) Z zagadnień kultury ludowej, t. 2/3. Lublin 1981, s. 132-146.

63. A. Mikuliński, Janów Lubelski (w:) Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego... III:1882.

64. J. A. Miłobędzki, Domy rzemieślnicze w miasteczkach południowej Lubelszczyzny (w:) "Ochrona Zabytków" 5:1952, nr 2, s. 117 - 122 (Biłgoraj, Frampol, Modliborzyce).

65. J. A. Miłobędzki, System dziewięciu słupów w Zakliczynie nad Dunajcem (w:) "Biuletyn Historii Sztuki i Kultury" IX: 1947, nr 3/4, s. 360 -368.

66. J. A. Miłobędzki, Zarys dziejów architektury w Polsce. Warszawa 1968 (Rakoniewice, Wiśnicz; s. 244 o podcieniach w Zamościu).

67. J. A. Miłobędzki, Ze studiów nad urbanistyką Zamościa (w:) "Biuletyn Historii Sztuki" XV: 1953, nr 3/4, s. 68 - 87.

68. A. Miłobędzki - patrz: Cz. Krassowski i A. Miłobędzki, Studia ...

69. A. Miłobędzki - patrz: J. Z. Łoziński i A. Miłobędzki, Atlas ...

70. K. Mokłowski, Domy podcieniowe drewniane w Polsce (w:) Sprawozdania Komisji do badania Historii Sztuki w Polsce, t. VII. Kraków 1906, s. 324 - 344 (Bukaczowce, Delatyn, Drohobycz, Gwoździec, Jabłonków, Jabłonów, Kutry, Łańczyn, Muszyna, Peczeniżyn, Pistryń, Świerz, Zabłotów).

71. K. Mokłowski, Sztuka ludowa w Polsce. Lwów 1903 (Częstochowa, Delatyn, Golub, Goraj, Gwoździec, Jabłonków, Jabłonów, Kamieniec Podolski, Kazimierz, Muszyna, Nowy Targ, Peczeniżyn, Piotrków, Rakoniewice, Świerz, Wiśnicz).

72. K. Moszyński - patrz: K. Ruski.

73. J. P. Norblin, Foire de Lenczna le 1 Septembre 1803 (w:) Z. Batowski, Norblin. Lwów 1911, s. 145, ryc. 87 (Rys.: Jarmark w Łęcznej).

74. M. Orłowicz, Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. Łuck 1929 (Beresteczko, Krzemieniec,

Poczajów, Poryck, Wiśniowiec)

75. F. A. Ossendowski, Karpaty i Podkarpacie, Poznań b. D. (Bobowa, Dębowiec, Jaśliska, Muszyna).

76. M. Pawlicki, Kamienice ormiańskie w Zamościu (w:) Zamość miasto idealne. Studia z dziejów i rozwoju przestrzennego i architektury. Red. J. Kowalczyk. Lublin 1980, s. 79 - 102.

77. J. Peter, Szkice z przeszłości miasta kresowego. Zamość 1947 (Bełz, Tomaszów Lubelski).

78. M. Pękalski, Biłgorajskie budownictwo drewniane (w:) "Polska Sztuka Ludowa" XIII: 1959, nr 3, s. 149 - 160 (Biłgoraj).

79. Fr. Piaścik, Krótka charakterystyka tradycyjnych form architektury ludowej (w:) Ze studiów nad budownictwem wiejskim. Warszawa 1957, s. 31-53 (Łagów).

80. Fr. Piaścik, Krótki zarys historii architektury. Warszawa 1957 (Ciężkowice, Czeladź, Pruchnik),

81. K. Piwocki, O historycznej genezie polskiej sztuki ludowej. Wrocław 1953 (Krzeszów, Turobin, Zawichost).

82. M. Pokropek, Atlas sztuki ludowej i folkloru w Polsce. Warszawa 1978 (Chełmsko Śl., Ciężkowice, Kalwaria Paławska, Pruchnik).

83. Polska w krajobrazie i zabytkach, t. I. Warszawa 1930 (Chodel, Janów Tremb., Urzędów).

84. J. Ptaśnik, Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce. Kraków 1934, s. 488.

85. L. Puszet, Polemika z K. Mokłowskim o genezie podcieni (w:) Sprawozdania Komisji do badania Historii Sztuki w Polsce t. VII. Kraków 1906, s. 344 - 351 (Biłgoraj, Ciężkowice, Wiśnicz).

86. L. Puszet, Studya nad polskim budownictwem drewnianem. I. Chata. Kraków 1903 (Biłgoraj, Ciężkowice, Wiśnicz).

87. J. Wł. Rączka, Architektura drewniana. Kraków 1990 (Alwernia, Kazimierz Dolny, Lipnica Murowana, Pruchnik, Zakliczyn).

88. K. Ruski K. Moszyński, Budownictwo ludowe w okolicy Zamościa (w:) "Ziemia" III:1912, nr 18 - 20 oraz to samo w: "Teki Zamojska" III:1920, nr 1, 3, 4 (Józefów, Krasnobród, Nowa Osada - Zamość, Tomaszów Lubelski, Tyszowce).

89. A. Sokołowski, Dzieje Polski ilustrowane, c. III. Epoka Jagiellońska. Warszawa 1900 (Piotrków, Wiśnicz).

90. B. Sroczyńska, Zamość w XIX stuleciu (w:) Konserwatorska Teki Zamojska. PKZ Warszawa - Zamość 1986 (Nowa Osada - Zamość).

91. J. Szablowski, Zabytki sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny. III. Powiat żywiecki. Warszawa 1948 (Sucha).

92. B. Szalkiewiczówna, Przeobrażenia rynku małego miasta w świetle przykładów z województwa rzeszowskiego (w:) Czasopismo Geograficzne, XXI/XXII:1950/51, s. 282 - 300.

93. S. Szyller, Czy mamy polską architekturę? Warszawa 1916 (Głusk, Jabłonków, Kazimierz Dolny, Muszyna, Przysucha, Rakoniewice, Wiśnicz).

94. S. Szyller, Tradycja budownictwa ludowego w architekturze polskiej. Warszawa 1917 (Jeżów, Kazimierz Dolny, Przysucha, Rakoniewice, Wrzelowiec, Żwaniec).

95. W. Świątkowski, Lubelskie. Czwarta wycieczka po kraju (1908 r.). Warszawa 1928 (Józefów nad Wisłą, Urzędów).

96. W. Świątkowski, Płockie i południowa Lubelszczyzna. Trzecia wycieczka po kraju (1907 r.). Warszawa 1927 (Janów Lubelski).

97. J. Teodorowicz - Czerepińska, Kazimierz Dolny. Monografia historyczno - urbanistyczna. Kazimierz 1981.

98. Cz. Thullie, Jak wyglądały domy w dawnych miastach polskich. Lwów 1914 (Baranów, Błazowa, Bobowa, Chrzanów, Ciężkowice, Czudec, Dębowiec, Janowiec, Jordanów, Krotoszyn, Lipnica Murowana, Łagów, Muszyna, Nieszawa, Opatów, Piotrków, Przedbórz, Rakoniewice, Sokołów Młp., Stęszew, Swarzędz, Tomaszów Lubelski, Urzędów, Wiśnicz, Zakliczyn).

99. Cz. Thullie, Podcienia i arkadowane dziedzińce w zabytkowej architekturze Polski (w:) "Teki Komisji Urbanistyki i Architektury", t. V:1971, s. 119 - 130 (Baranów, Biłgoraj, Bobowa,

Czudec, Chełmsko Śl., Chrzanów, Ciężkowice, Czeladź, Dąbrowa, Dębowiec, Goraj, Janowiec, Jordanów, Krotoszyn, Lipnica Murowana, Łągów, Łuck, Malbork, Międzyzylesie, Muszyna, Nieszawa, Opatów, Pilchowice, Piotrków, Prochowice, Prusice, Przeworsk, Rakoniewice, Stęszew, Sulików, Swarzędz, Ścinawa, Toszek, Tuchów, Urzędów, Wiśnicz, Zakliczyn).

100. I. F. Tłoczek, Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce. Warszawa 1955 (Grodzisk Wlkp., Pyzdry, Rakoniewice, Stęszew).

101. I. F. Tłoczek, Pierwiastki narodowe w polskiej architekturze wiejskiej (w:) "Architektura", IV: 1950, nr 1/2 (Czchów, Czeladź).

102. I. F. Tłoczek, Pierwiastki tradycyjne we współczesnej architekturze wiejskiej (w:) Ze studiów nad budownictwem wiejskim. Warszawa 1957, s. 7 - 28 (Chełmsko Śląskie, Wiśnicz).

103. I. F. Tłoczek, Polskie budownictwo drewniane. Ossolineum 1980 (Chełmsko Śl., Ciężkowice, Kazimierz, Pruchnik, Pyzdry, Rakoniewice, Sulików, Wiśnicz).

104. Cz. Trybowski, Ciężkowice (w:) "Z bliska i Z daleka" IV: 1936, nr 9, s. 249 - 253.

105. K. Wejchert, Konkursy wojenne na zabudowę miasteczka (w:) "Architektura", I:1947, nr 2 (Mogielnica).

106. K. Wejchert, Miasteczka polskie jako zagadnienie urbanistyczne. Warszawa 1947 (Baranów, Beresteczko, Biłgoraj, Bobowa, Brzeżany, Brzozdowce, Ciężkowice, Czeladź, Czortków, Czudec, Dąbrowa, Drohobycz, Golub, Goraj, Jabłonków, Janowiec, Janów Termbowelski, Jarmolińce, Józefów n. W., Kamieniec Podolski, Krotoszyn, Kurozwęki, Lipnica Murowana, Malbork, Międzyzylesie, Muszyna, Nadworna, Nieszawa, Opatów, Pińsk, Piotrków, Przysucha, Radziechów, Rymanów, Sandomierz, Sas-sów, Siewierz, Skalał, Stęszew, Stryków, Stojanów, Szczekociny, Szydłowiec, Tartaków, Tomaszów Lubelski, Trzebinia, Urzędów, Wąwolnica, Włodowice, Wiśnicz, Zakliczyn, Zawichost, Zbaraż, Złoczów, Żwaniec).

107. H. Wierciński, Opis statystyczny Guberni Lubelskiej, Warszawa 1901.

108. J. Wiercińska, Starożytności ojczyste Jana Matejki (w:) Rocznik Historii Sztuki, t. XVII: 1988, s. 411 - 422 (Muszyna, Wiśnicz).

109. Wieś i Miasteczko. Materiały do architektury polskiej. I. Warszawa 1916 (Biłgoraj, Czeladź, Goraj, Grabowiec pow. Iłża, Jarmolińce, Jeżów, Józefów Biłg., Józefów n. W., Kazimierz

Dolny, Kurozwęki, Latowicz, Lublin, Łagów, Modrzejów, Muszyna, Olkusz, Opatów, Przysucha, Skala, Siewierz, Sławków, Szczekociny, Szydłowiec, Trzebinia, Wąwolnica, Włodkowiec).

110. Wieś i miasteczko u progu zagłady. Materiały Konferencji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Wojnowice marzec 1988. Warszawa 1991 (Ciężkowice, Muszyna, Nowe Brzesko, Piotrków, Rybotycze, Wiśnicz, Zakliczyn).

111. St. Wiliński, Sprawozdanie z inwentaryzacji zabytków sztuki powiatu świebodzińskiego (w:) "Biuletyn Historii Sztuki i Kultury", XI: 1949, nr 3/4, s. 340 - 397 (Lubrza, Sulechów, Świebodzin).

112. K. Wolski, Domy podcieniowe w Pruchniku (w:) "Ochrona Zabytków", 6:1953, nr 4, s. 206-210.

113. T. Zarębska, Tarnogród - przykład szesnastowiecznej urbanistyki polskiej (w:) Zamość i Zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej. Zamość 1969, s. 203 - 211 (Tarnogród).

114. S. Zieleśkiewicz, Rakoniewice - miasto, rzemieślników (w:) "Ochrona Zabytków" 7:1954, nr 2, s. 13 -125.

115. "Ziemia" V: 1914, nr 22, s. 341 (Wąwolnica).

116. W. Zin, Typy i formy w polskiej architekturze drewnianej. Kraków 1956 (Ciężkowice, Goraj, Pruchnik, Uchanie, Wiśnicz, Zakliczyn).

117. J. Sas - Zubrzycki, Polskie budownictwo drewniane jako pierwowzór dla stylu nadwiślańskiego i stylu zygmuntońskiego w utworze kształtu. Kraków 1916 (Ciężkowice, Golub, Goraj, Muszyna, Przeworsk, Stojanów, Tłuste, Truskawiec, Wiśnicz, Żywiec).

118. J. Sas - Zubrzycki, Zamość w sztuce (w:) "Teka Zamojska" IV: 1921, nr 1 - 2, s. 6 - 18 (Nowa Osada - Zamość).

119. J. Sas - Zubrzycki, Skarb Architektury w Polsce, t. I - IV. Kraków 1907 -1916 (Chorostów, Ciężkowice, Czerwonogród, Czortków, Dębowiec, Goraj, Kopyczyńce, Krasnobród, Piotrków, Podkamień, Stryków, Uścieszko, Wiśnicz, Zakliczyn, Żwaniec).

120. J. Sas - Zubrzycki, Cieśla polski. Wzory i przykład polskiego budownictwa drewnianego. Kraków z. I - IV: 1915 - 1916 (Ciężkowice, Czortków, Kopyczyńce, Muszyna, Podkamień,

Przeworsk, Tuchów, Uścieczko, Zakliczyn).

121. J. Sas - Zubrzycki, Podcienia polskie. Lwów 1916 (odbitka z Dziennika polskiego). (Bełz, Buczacz, Chorostków, Czortków, Kopyczyńce, Podkamień, Pruchnik, Uścieczko, Żwaniec).